

2189

ՍԵՈՒ

3 Ե Կ

ԱՍՏՎԱԾՊԱԸՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

(ԶԱՆԱԶԱՆ ՀԱՎԱՏՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ)

ԽՍՀ ՄԻՈՒԹՅԱՆ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿ. ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՄՈՍԿՎԱ, 1929

201
3ա - 14

ugh
03 AUG 2009

2189
9w 4
16b 3

201
3w-14

ՎԱՆԵՐԻՑ ՅԱԶՎԻՑԿԻՑ

1 $\frac{2}{7}$

Ա Ս Տ Ծ Ո Ւ

ԱՍՏՎԱԾՊԱՇՏՈՒԹՅԱՆ ՄԱՍԻՆ

(ԶԱՆԱԶԱՆ ՀԱՎԱՏՆԵՐԻ ԾԱԳՈՒՄԸ)

1/0x11
17x11

ԽՅՄ ԺՈՂՈՎՈՒՐԴՆԵՐԻ ԿԵՆՏՐՈՆԱԿԱՆ ՀՐԱՏԱՐԱԿԶՈՒԹՅՈՒՆ
ՄՈՍԿՎԱ, 1929

Թարգմանություն Ս. ՀԱՐՈՒԹՅՈՒՆՅԱՆԻ

1478-98

Վերջերս ավելի յեն կատաղած մեր դասակարգային թշնամիները — նեպմանը, կուլակը, հին բուրժուազիայի մնացորդները, հին ու նոր բյուրոկրատները, բուրժուական ինտելիգենցիան, դրանք տերտերների ու տերտերականության հետ դաշն կնքած՝ ավելի ևս մեծ յեռանդով են հենվում կրոնի վրա — աշխատավոր մասսաները բթացնելու, ստրկացնելու և կեղեքելու այդ փորձված գործիքի վրա:

Ինչո՞վ բացատրել մեր դասակարգային թշնամիների այդ համեքաշխությունը, կրոնի, յեկեղեցու այդ աշխուժացումը:

Նրանք տեսնում են, Վոր Հոկտեմբերյան հեղափոխությունը՝ մեծագույն դժվարություններ հաղթահարելով՝ քայլ առ քայլ մերձենում է սոցիալիզմին, նրանք տեսնում են, Վոր պրոլետարական պետությունը տարեց-տարի ամրանում է և վերջնական մահ սպառնում իր դասակարգային թշնամիներին. ու նրանք մահամերձ հիվանդի փորձեր են անում՝ համախմբվելով կրոնի, յեկեղեցու շուրջը և դրա թույնով աշխատավոր տղետ մասսաներին բթացնելու ու իրենց ազդեցության տակ առնելու համար:

Իրանց այդ ջանքերին մենք պետք է հակադրենք հակակրոնական ուժեղ պայքար՝ ամեն տեսակի կրոնի ու դավանանքի դեմ:

Կուսակցության յուրաքանչյուր անդամ, յուրաքանչյուր կոմյերիտական, յուրաքանչյուր բանիմաց բանվոր ու աշխատավոր գյուղացի պետք է հասկանան, Վոր հնարավոր չե պայքարել սոցիալիզմի համար՝ առանց պայքարելու կրոնի դեմ, Վորը բուրժուազիայի ձեռքին խիստ ուժեղ գործիք է հանդիսանում և նշանակալից դեր է կատարում դասակարգային պայքարի մեջ:

Պատմական-փաստական տվյալներով շատ պարզ ու մատչելի շարադրված այս գրքույկը բաց կանխ նույնիսկ ամենամոլեռանգ կրոնամոլի (յեթե սա կարդա) աչքերը և նրա համար կպարզի կրոնական ամեն տեսակ մոլորությունների ծագումն ու կերպարանափոխությունները, վոր տեղի յեն ունեցել սոցիալական կյանքի աշխատանքային պայմանների տարբերության հետևանքով, դասակարգային ռեալ շահերի ազդեցության տակ ու նկատառումներով:

Այս գրքույկն ևս, մեր* և Պետհրատի հրատարակած համապատասխան գրքույկների հետ միասին, պետք է լայն տարածում գտնի:

Այս գրքույկի մեջ, համապատասխան տեղերում, ուր խոսվում է զանազան կրոնների ու դավանանքների, յեկեղեցական ծեսերի և այլ մոլորությունների մասին, ավելացված են նաև հայ յեկեղեցու մասին պատմական հետաքրքիր տվյալներ ու բացատրություններ:

* Մենք հրատարակել ենք նաև հետևյալ մասսայական գրքույկները. — 1) «Տգիտությունը և անհավատությունը», 2) «Վորոս, կայծակ և երեքտրականություն», 3) «Ինչպես է սարքված տիեզերքը», 4) «Արևը, նրա վորդիները և թրոնները», 5) «Ինչպես է ծագել և դարգացել կյանքը յերկրի վրա», 6) «Մարգու և կենդանու ծագումը», 7) «Մարդը-մեքենա», 8) «Հեռագիր, հեռախոս, Կապիտ», 9) «Յեկրաշարժ» (պատմվածք), և այլն:

ՎԻՃԱԲԱՆՈՒԹՅՈՒՆ ՃՇՄԱՐԻՏ ՉԱՎԱՏԻ ՄԱՍԻՆ

Թ. քաղաքում ապրում եր մի անհավատ մարդ, անաստված մականունով: Այս անաստվածը շատ խելոք եր, ուժեղ և ազդեցիկ: Նույն քաղաքում ապրող տարբեր հավատի մարդկանցից յուրաքանչյուրը ուզում եր անպատճառ ստիպել այդ անաստվածին հավատալ ըստ յուր ձևի, որենքի, կարգի:

Թ. քաղաքը, ուր ապրում եր անաստվածը հավատացյալների հետ, մեծ եր, վաճառաշահ, բազմամարդ, բայց դարձյալ, ուր ել նա շուռ գար, հանդիպում եր հավատացյալների, վորոնք վեճի եյին բռնվում նրա հետ, հանդիմանում, ամաչեցնում և հորդորում ընդունել իրենց հավատը ինչպես ճշմարիտ կրոն:

Սկզբում անաստվածը հանաք եր անում և ասում.

«Եհ, թող անաստված լինեմ, վոչ վորի յես չեմ վնասում, կուշտ եմ, տաք, խելքս ել բավական: Ձեր հավատին ել չեմ դիպչում, ել ինչո՞ւ յե անհանգստացնում ձեզ իմ անաստվածությունը»:

Ի վերջո այս բանը նրան զգվեցրեց, և նա վորոշեց լըջորեն խոսել տարբեր հավատի մարդկանց հետ. և ահա քաղաքում լուր տարածվեց, վոր մեծ հրապարակում պիտի հավաքվեն բոլոր հավատի հոգևոր հայրերը և պիտի զրուցեն անաստվածի հետ, և ում հավատը ճշմարիտ դուրս կգա, այն ել անաստվածը ամբողջ ժողովրդի առաջ կընդունի:

Վորոշյալ որը հրապարակը լցվեց անհամար բազմությամբ. ստեղ գցելու տեղ չկար: Բոլորն ել նայում ու սպասում եյին, իսկ մի առանձին բարձր տեղ բազմել եյին — հայ տերտերը՝

Լուսավորչու «աջը» ձեռքին, պրովոսլավ քահանան՝ խաչն ու ավետարանը ձեռքին, կաթոլիկ քահանան՝ խաչավետարանով, ռաբբին՝ հրեից քահանան՝ թորան ձեռքին, մուլլան՝ մուսուլման քահանան՝ դուրանը բռնած: Բոլորն ել հանդիսավոր զգեստավորված սպասում եյին անաստվածին: Յեկավ վերջապես անաստվածը:

Ահա բոլոր քահանաներն ել մեկ մեկու յետևից սկսեցին իրենց հավատը գովել և ապացուցել, վոր միայն այն է ճշմարիտ, իսկ մյուս հավատները սուտ եյին համարում: Յերկար խոսում եյին ջերմորեն և համոզակիր, այնպես վոր շատ հավատացյալներ լաց եյին լինում: Յերբ բոլորն ել խոսեցին, վերջացրին, անաստվածը շնորհակալություն հայտնեց նրանց տված խորհուրդների համար և խնդրեց թույլ տալ իրեն մի քանի հարցեր տալ նրանց: Նրանք բոլորն ել ուրախությամբ համաձայնվեցին, և քահանաներից ամեն մեկը համոզված եր, վոր անաստվածը հենց իր հավատը պիտի ընդունե:

Անաստվածը ամենից առաջ դարձավ ռաբբին.

— Հրեից հավատը ամենից հինն է, — ասաց նա, — ուստի ամենից առաջ քեզ եմ հարցնելու: Ասա, վեր հավատն է ճշմարիտը:

— Միակ ճշմարիտ հավատը, — պատասխանեց ռաբբին, — Մովսեսի հավատն է: Յեհովան միակ աստվածն է, և Մովսեսը — նրա մարգարեն, իսկ հրեաները — միակ հավատարիմ ժողովուրդը, մնացած բոլորն ել գոյեր են (այսինքն անհավատներ): Հրեաները կփրկվեն, մնացածները կկորչեն, վորովհետև նրանք գոյեր են:

Հետո անաստվածը դարձավ մուլլային և նույնպես հարց տվեց իսկական հավատի մասին:

— Միակ ճշմարիտ հավատը, — պատասխանեց մուլլան, — Մահմեդի կրոնն է: Միակ աստվածը ալլահն է, և Մահմեդը — նրա մարգարեն, իսկ մուսուլմանները — միակ բարեպաշտները: Մնացած բոլորն ել գյավուրներ են, անհավատներ: Կփրկվեն միմիայն մուսուլմանները, իսկ մնացածները, պիտի կորչեն, վորովհետև գյավուրներ են:

Հետո անաստվածը դարձավ կաթոլիկ քահանային նույն հարցով, ու կաթոլիկը պատասխանեց.

— Միակ ճշմարիտ հավատը քրիստոնեությունն է, կաթոլիկությունը: Սաբաովթն է միակ աստվածը ամենասուրբ յերրորդության մեջ. ով չի հավատալ հայր աստծուն, վորդի աստծուն, սուրբ հոգի աստծուն, նա հերետիկոս է: Գրված է. «Նա միայն կփրկվի», ով Քրիստոսին գլուխ է ճանաչում. իսկ Քրիստոսին գլուխ ունի միայն նա, ով նրա մարմնի մեջ է, այսինքն՝ կաթոլիկ յեկեղեցու մեջ: Կաթոլիկները կփրկվեն, իսկ մնացածները կկորչեն, վորովհետև հերետիկոսներ են և ճշմարիտ յեկեղեցու թշնամի:

Այնուհետև խոսեց պրովոսլավ յեկեղեցու քահանան.

— Միակ ճշմարիտ հավատը քրիստոնեականն է, պրովոսլավը: Միակ աստվածը — Սաբաովթ «ամենասուրբ յերրորդությունը». ով չի հավատալ հայր աստծուն, վորդի աստծուն, սուրբ հոգի աստծուն, նա հերետիկոս է: Գրված է. «Նա կփրկվի, ով Քրիստոսին գլուխ է ընդունում, իսկ Քրիստոսին կընդունի միայն նա, ով նրա մարմնի մեջ է, այսինքն՝ պրովոսլավ յեկեղեցու մեջ. պրովոսլավները կփրկվեն, իսկ մնացած բոլորը կկորչեն, վորովհետև նրանք հերետիկոս են և ճշմարիտ յեկեղեցու թշնամի:

Հերթը հասավ հայ-լուսավորչական յեկեղեցու տերտերին.

— Գրիգոր Լուսավորչու սուրբ «աջի» գորությունը չունի և վոչ մի կրոն: Լուսավորիչը Քրիստոսի իսկական հաջորդն է յեղել յերկրիս վրա, իսկ մենք նրա հաջորդներն ենք. կփրկվի միայն նա, ով կհավատա մեր գորությանը: Լուսավորչական յեկեղեցու հեռուողները ինչքան ել խաբեն, ինչքան ել գողություն, ավազակություն անեն, — կփրկվեն, իսկ մնացած կրոններին հեռուողները հավիտյանա կկորչեն, յերկնքի արքայությանը չեն արժանանա:

Բոլորին լսելուց հետո, ասաց անաստվածը.

— Ի՞նչ է դուրս գալիս: Դուք բոլորդ ել ասում եք. «աստված մի յե», և միևնույն ժամանակ դուրս է գալիս, վոր մարդիկ անպատճառ այդ մի աստծու ձեռքով պիտի կորչեն: Յեթե ձայնից բազմությամբ վորոշելու լինենք, յես վոչ մի տեղ ել փրկուլություն չպիտի գանեմ: Որինակ, յեթե ընդունեմ հրեից կրոնը,

ուաբբին ինձ պիտի ասե՝ «փրկվել ես», իսկ մնացածները՝ «կորար»։ Ընդունեմ մահմեղական հավատը, մոլլան ինձ կասե՝ «փրկվեցար», իսկ մյուսները կասեն՝ «կորար»։ Ընդունեմ կաթոլիկութունը, կսենձը պիտի ասե՝ «փրկվեցար», իսկ մնացածները կասեն «կորար»։ Ընդունեմ լուսավորչականութուն, հայ տերտերը կասե՝ «զրախտին արժանացար», իսկ մյուսները կասեն՝ «հավիտյան կորար»։

Իեռ խոսքը չեր վերջացրել, անա տեսնում է, վազեվազ գալիս է բողոքական պատուորը։ Գերմանացիք ճշտապահ ժողովուրդ են, բայց անա նա ուշացել էր։ Վազում է և հեռվից ձայն տալիս.

— Մի հավատալ դրանց, անաստված։ Մի քանիսը Քրիստոսին չեն ճանաչում, մյուսները Քրիստոսի վարդապետութունը հեթանոսաբար խեղաթյուրել են։ Հավատա՞ Քրիստոսին և սուրբ Լուսերին, վոր մաքրեց յեկեղեցին։ Միայն լուսերական կրոնն է ճշմարիտը, մնացածները՝ սուտ։

Սյատեղ արդեն հոգևոր պետերը չհամբերեցին և սկսեցին իրար հետ վիճել։ Ռաբբին գոռում էր, վոր Մովսեսի հետ աստված ինքն է խոսել և պատվիրանի տախտակներն է տվել։ Մոլլան այն կողմից՝ աստված Մահմեդի հետ է խոսել և սուրբ զուրանը յերկնքից է իջել, և այդ աստվածային գրքի համաձայն յերկրավոր զուրանն է գրվել։ Քրիստոնյաները կանչում էին, վոր Քրիստոս աստծու վորդին է, ինքը յերկիր իջավ, նրա աստվածային բերնից գրվել է ավետարանը սուրբ առաքյալների ձեռքով, և այսպես կատաղորեն վիճում էին, աղմկում, իրար հայհոյում. քիչ էր մնում, իրար գլուխ ջարդեցին։

Անաստվածը տեսնում է վոր բանը վատ է, և ասում է.

— Սուրբ հայրեր, մի՛ կռվեք, ավելի լավ է իմ հարցին պատասխանեցեք։

Կամաց-կամաց հանդարտվեցին և ծանրությամբ ասացին.

— Հարցրու։

— Ձե՛ վոր աստված մի յե, — ասաց անաստվածը, — կնշանակի՞ նա բոլորին ասել է Մովսեսի, Մահմեդի և Քրիստոսի միջոցով։

— Աստված մեկ է, — գոչեցին սուրբ հայրերը։

— Ուրեմն ի՞նչպես, — շարունակեց անաստվածը, — աստված մի յե, իսկ բոլորին տարբեր կերպով է ասել, այնպես վոր, հավատ հավատի դեմ է հանել։ Դուրս է գալիս — բոլորն էլ իրավացի յեն, բոլորն էլ աստծու, աստվածային հայտնության վրա յեն մատնացույց անում, և միևնույն ժամանակ բոլորն էլ սուտ են դուրս գալիս, վորովհետև նույն աստծու անունից իրար ժխտում են։

Սոսկացին սուրբ հայրերը, բայց չեյին իմանում թե ինչ պատասխան տան. միայն կաթոլիկը գլխի ընկավ։

— Անաստված, — գոչեց նա, — քո մեջ դեն է բնակվել, քո միտքը պղտորվել է։

Սյատեղ բոլորն էլ ուրախացան, սկսեցին նրան դիվահար անվանել։ Անաստվածը հանգիստ լսեց նրանց նախատինջները և ասաց.

— Յես դեին էլ չեմ հավատում, բայց թող ձեր ասածը լինի, թող նա ինձ մոլորեցրած լինի. բայց ձեզ էլ քիչ չի հասել, քանի վոր հենց ձեր աստվածը ձեզ շիթեցրել է։ Ձեզանից յուրաքանչյուրը մյուսի հավատը ստություն է կոչում և յեկեղեցու պաշտոնյաներին՝ խաբեբաներ, և միևնույն ժամանակ մեկին իր հավատն է ջատագովում, իսկ տասը հոգին՝ ստություն ու խաբեբայություն են համարում այն։ Տեսնում եմ, ձեզնում վոչ մի ճշմարտություն չկա. վոչ մի աստված ձեզ հետ չի խոսել, այլ հենց ինքներդ ուղղակի հնարել եք հեքյաթներ, դեռ աստծուն աստանա յել եք ավելացրել։

Անաստվածը գլուխ տվեց, գնաց իր գործին, իսկ հոգևոր հայրերը, մենակ մնալով, էլ ավելի իրար հայհոյեցին, անհաջողությունից այրվելով։ Սկսեցին իրար հավատ պարսավել, իրար անիծել, անաթեմա կարդալ, այնպես վոր հրապարակում յեղած ամբողջ ժողովուրդը, անեծք շալակած, հեռացավ, վորովհետև տարբեր կրոնի մարդիկ էին, բոլորին անխտիր բաժին էր հասնում։

Բայց իզուր չանցավ այս հրապարակական վեճը։ Ծատերը մտածմունքի մեջ ընկան և սկսեցին վորոնել, ուր է ճշմարտությունը և ի՞նչպես դուրս գալ հակասություններից։ Վոմանք

մինչև անգամ առանց յերկյուղ կրելու տերտերներն անեծքից, դժոխքի ու սատանաների սպառնալիքից՝ համարձակվեցին այս առթիվ հարց տալ անաստվածին:

Անաստվածը միայն մի բան էր կրկնում՝

— Սովորեցե՛ք, գիտությունը ձեզ ամեն ինչ բաց կանե:

Անցավ բավական ժամանակ, ու անաստվածները գնալով շատացան վոչ միայն այդ քաղաքում, այլ և բոլոր քաղաքներում ու պետութայններում: Յե՛վ ուր վոր ավելի էյին զբաղվում գիտությամբ, այնտեղ մարդիկ ավելի խելացի էյին դառնում, ավելի լավ ապրում, աշխատում և տանջվում մարդկության ոգտին, աստծու և սատանայի մասին չէյին ել մտածում, ասես զբանք իսկի յել չկային:

Բայց վճռեղից են առաջացել բոլոր այդ կրոնները և ինչո՞ւ մարդիկ աստծուն ու սատանային այդպես պաշտպան են կանգնում, ասես առանց նրանց ապրել չեն կարող:

Ահա այս է վոր հայտնագործել է, բաց է արել գիտությունը: Գիտությունը ցույց է տվել մարդկանց, թե վճռեղից են աստվածները և սատանաները, մարդիկ ինչպես են պաշտել, յերկրպագել նրանց, ինչո՞ւ յեն յերկրպագել և ի՞նչ տեսակ-տեսակ ծեսեր են հնարել պաշտամունքի համար: Այս բոլորի մասին, հենց են գլխից, ամեն բան կպատմենք կարգով:

ԻՆՉՊԵՍ ՀԱՅՏՆՎԵՑԻՆ ԱՍՏՎԱԾՆԵՐՆ ՈՒ ԴԵՎԵՐԸ

Նախքան աստվածների մասին խոսելը, վորոնց մարդիկ յերկրպագում են, մի քանի խոսք ասենք մարդկանց մասին, թե ինչպես են ապրել զանազան ժամանակներում և ինչպես էյին նրանք: Մենք բոլորս ել, որինակ, գիտենք, վոր մոտավորապես հարյուր տարի առաջ մարդիկ այնպես չէյին ապրում, ինչպես այստոր մենք, թեկուզ այն պատճառով, վոր այն ժամանակ չկային սավառնակներ, հեռախոս, էլեքտրաքարչ: Իսկ յեթե հինգ հարյուր տարի առաջ վերցնենք, տարբերությունը՝ մեր ու այն ժամանակվա մեջ՝ ել ավելի մեծ կլինի: Հինգ հարյուր տարի առաջ մարդիկ գաղափար անգամ չունէյին շոգեմեքենաների

մասին, յերազներում անգամ տեսած չէյին շոգենավեր, յերկաթուղի, էլեքտրական լուսավորություն, սալառնակ, նույնիսկ նավթի լամպի մասին անգամ չէյին յերագում, ել չեմ ասում, վոր այն ժամանակ տպած գիրք չկար: Մարդիկ շրջում էյին ձիով, ծովի վրա՝ առագաստավոր նավով կամ թիավարելով, տները լուսավորում մարխով, իսկ ավելի հարուստը՝ ճարպե մոմով: Մեծ լուսավորություն լինում էր միայն ամենահանդիսավոր տոներին, յերբ վառում էյին ձեթով լցրած տակառներ: Իսկ յեթե նրանց ցույց տայիր մի մեծ շաքուղի լապտեր, այդ այն ժամանակ կհամարէյին կախարհություն և կկարծէյին թե վհուկները, հմայելով, ցած են բերել արևը:

Այսպես, մի անգամ վայրենի աշխարհում մարդակերներն ձեռքն են ընկնում յերկու ճանապարհորդ: Պատահմամբ նրանց մոտ գտնվել են բենդալյան կրակներ՝ զանազան գույներն, և հրթիռներ: Վայրենիները ուզում էյին ճանապարհորդներին մորթել, խորովել, ուտել, բայց սրանք մտածեցին՝ գիշերը վառել բենդալյան կրակները:

Նախ վառեցին կանաչը, լուսավորեցին ամբողջ շրջակայքը կանաչ լույսով, հետո՝ կարմիրը, ապա՝ դեղինը, կապույտը, իսկ վերջը մի քանի հրթիռներ արձակեցին դեպի յերկինք: Հրթիռները ֆշոցով թռան բարձր-բարձր, վորոտ ու ճայթուտով պայթեցին վերևում ու ցած թափվեցին գույնզգույն աստղիկների պես:

Տեսնելով այս բոլորը, մարդակեր վայրենիները քարացան սարսափից, հետո ծունկ չոքեցին և, ինչպես աստծու, յերկրպագեցին ճանապարհորդներին: Այդ որվանից անխոս հնազանդվեցին նրանց և տարան հասցրին, ուր վոր նրանք պիտի գնային, տալով նրանց աստվածային պատիվներ, հոգալով նրանց կերակուրը:

Ահա այսպիսի վայրենիներ էյին մարդիկ հազարավոր տարիներ առաջ: Այն քարե շրջանում, յերբ մարդկանց բոլոր գեները քարից էյին, մարդիկ կրակ հանում էյին՝ փայտերը իրար շփելով (քսելով), և ապրում՝ քարանձավներում:

Մի այլ կարևոր հանգամանք էլ պետք է հիշել: Մենք այստոր ապրում ենք բնության շատ յերևույթներից անկախ.

ունինք տուն, հագուստ, վառարան, ճրագ: Չմեռը սենյակում
զգում ենք ամառվա նման, վառեցիր վառարանները — և տաք է,
գիշերը վառում ենք ճրագը — և լույս է: Ուզենք՝ ցերեկը կաշ-
խատենք, ուզենք՝ գիշերը: Հարկավոր է 20 վերստի վրա մեկի
հետ խոսել, վեր կառնենք հեռախոսի փողը և կխոսենք,
կամենանք լուր տալ մի ուրիշ յերկիր, թեկուզ Ամերիկա, — հե-
ռագիր կուղարկենք և հաջորդ որը պատասխանը կստանանք:

Այդպես չեր քարե դարում վայրենի մարդու վիճակը: Գի-
շերը խարույկից զատ բան չուներ, իսկ ձմեռը պիտի չվեր տաք
տեղեր, տարափոխիկ թռչունների նման: Ապրում էր վորսով,
իսկ վորս չճարելիս՝ սոված էր մնում կամ չվում մի այլ տեղ, ուր
վորս կար: Վառարանի մասին գաղափար անգամ չուներ. չուներ
վոչ սեղան, վոչ թախտ, վոչ պտուկ, վոչ ասեղ: Չունեյին հաստա-
տուն տեղ, այլ գայլերի վոհմակի նման թափառում էյին վայ-
րենի մարդիկ ու միայն մի բանի մասին էյին մտածում — վոր-
տեղից կերակուր ձարեն:

Մի խոսքով, ինչպես այժմվա վայրենին, առաջվա մարդն էլ
ամեն բանում կախում ուներ բնությունից, վորը ամառը նրան
փաղաքուշ էր ու քաղցր, իսկ ձմեռը՝ խիստ ու դաժան: Ամառը
վայրենիները կուշտ էյին և տաք, ձմեռը՝ սովում էյին ու փետա-
նում: Ամառը բերում էր յերջանկություն, իսկ ձմեռը՝ դժբախտու-
թյուն: Բացի այս, խավարը խիստ սարսափեցնում էր նրանց,
վորովհետև խավարում նրանք վոչինչ չէյին տեսնում, իսկ բոլոր
սարսափելի գազանները գիշերն են հարձակվում նրանց վրա:

Իրա համար էլ մարդիկ, ամենահին ժամանակից, ավելի
պատվում էյին արևը, վորովհետև արևը նրանց տաքացնում էր
և իր լույսով հալածում սարսափելի խավարը: Ինչպես վայրենի
մարդիկ, նրանք այն ժամանակ դեռ չէյին հասկանում բնու-
թյան ուժերը, և ինչպես այն վայրենիները, վորոնք, վախենալ-
ով հրթիռներից, ճանապարհորդներին ասածու տեղ դրին, այն-
պես էլ առաջվա վայրենիները, վախենալով խավարից, գիշերը
(խավարը) սարսափելի աստված համարեցին: Իսկ արևը, վոր հա-
լածում էր խավարին և խավարի չար վոգիներին, այսինքն սար-
սափելի գազաններին, համարեցին բարի աստված:

Այո հավատը դեռ անորոշ՝ սակայն այժմ էլ պահվում է ժո-
ղովրդի մեջ. խավար մարդիկ այսոր էլ կարծում են, վոր մինչև
կես գիշեր յերկրի վրա թափառում են դեերը, բայց հենց
վոր աքաղաղը կանչում է, այսինքն հենց վոր գիշերը վերջա-
նում է, սկսում է լույսը բացվել, բոլոր շարիճներն էլ սլա-
նում են դեպի դժոխք: Իսկ աքաղաղները կանչում են արևա-
ծագից առաջ, այսինքն հայտարարում են բարի աստծու վերա-
դարձը: Այսպես, մեր գյուղական հավատալիքը, վոր աքաղաղ-
ների կանչով ցրվում են շարքերը, կապված է մարդկանց
շատ հին հավատալիքի հետ բարի աստծու մասին, վոր հալա-
ծում է գիշերվա չար վոգիներին:

Գիտնական մարդիկ, ուսումնասիրելով զանազան վայրենի
ու հին ժողովուրդների կյանքն ու սովորությունները, այս
յեղանակով են բացատրել շատ բաներ այն սնտախապաշտու-
թյուններից, վոր դեռ պահվում են խուլ գյուղերում, խավար
մարդկանց մեջ: Մտախապաշտությունների մասին մենք կխո-
սենք հետո, իսկ այժմ պատմենք, թե ինչպես մարդկանց մեջ
հայտնվեցին աստվածներն ու սատանաները:

Ամենից առաջ նախնական վայրենուն ապշեցնում էր այն,
վոր մարդիկ մեռնում են: Մարդը շնչում էր, շարժվում էր,
աղաղակում, ծիծաղում, վորս էր անում, բայց ահա պախրան
(յեղջերուն) հարվածեց յեղջուրով, արյունը թափվեց մարմնից, —
և նա ընկավ, սկսեց թուլանալ, ապա բոլորովին դադարեց շարժ-
վելուց ու խոսելուց, միայն թե շնչում է: Բայց ահա նրա կրթ-
քից թռավ վերջին հառաչը, և կյանքը վերջնականապես թո-
ղեց մարմինը: Վերավորը շունչը փչեց:

Նախնի մարդը այս նկատել է և վորոշել, վոր շնչառու-
թյունն այն է, ինչ վոր ապրում է մարմնի մեջ: Նա, իհարկե,
չգիտեր, վոր մենք ոգ ենք շնչում, նա կարծում էր, թե մար-
դու մեջ կա վոգի, վորը, քանի մարդը կենդանի յե, շարունակ
բերնից ու ջրածակերից փչում է, իսկ հետո թողնում է վեր-
քերից ու ձերությունից ապականված մարմինը և ապրում է
անմարմին: Այս շունչը նա անվանեց հոգի: Դիտելով սատ-
կող կենդանիները, նախնի մարդը համովեց, վոր մահվան ժա-

մանակ նրանից դուրս ե գալիս շունչը, ուրեմն նրանք ել հոգի ունին: Մարդ հաճախ յերազում տեսնում ե իր մեռած ազգականներին, սպանված թշնամիներին կամ սպանված սարսափելի գազաններին, և վորովհետև նա հավատում եր, վոր մարդկանց ու կենդանիների հոգիները ապրում են առանց մարմնի, ուստի նա յերագից հետո ասում եր, թե գիշերը նրան այցելել ե իր հոր, առաջնորդի կամ թշնամու վոգին, կամ գազանի վոգին՝ արջի կամ ոճի: Միևնույն ժամանակ մի քանի վոգիներ նրան հարագատ են, ոգտակար, իսկ մյուսները՝ չար և վնասակար, ինչպես եյին կյանքում:

Ուստի նա հավատում եր, ինչպես այժմ ել հավատում են վայրենիները, վոր յերկրի յերեսին ապրում են անտեսանելի՝ բոլոր մարդկանց և կենդանիների վոգիները, թեև այդ մարդկանց և կենդանիների մարմինները մեռել են: Վայրենիները ամեն բան չափում են իրենց արշինով, ուստի չարն ու բարին նրանք ընդունում են իրենց ձևով՝ վայրենաբար: Վայրենին ասում ե. յեթե յես եմ գողացել, այդ լավ ե, իսկ յեթե ինձանից են գողացել, այդ վատ ե. յեթե յես եմ սպանում, այդ լավ կլինի, իսկ յեթե ինձ են սպանում, այդ վատ ե: Ուստի վայրենիները համարում են բարի այն, ինչ վոր նրանց ոգուա ե բերում, իսկ չար՝ այն ամենը, ինչ վոր իրենց ձեռնտու չե:

Ուրեմն նրանք ամբողջ բնությունը բաժանում են բարու և չարի: Իր ցեղի մարդիկ բարի յեն, ոտար ցեղինը՝ չար: Եւսն ու ջերմությունը բարի աստվածներ են, ցուրտը և խաւարը՝ չար աստվածներ են, դեեր. տաք հողմը՝ բարի աստված ե, ցուրտ հողմը՝ չար աստված. լուսինը, թեև աղոտ, բայց լուսավորում ե գիշերը, ուստի նա աստված ե, թեև վոչ այնպես բարի, ինչպես արևը, բայց ելի աստված ե. ամպրոպը ոգուա չի տալիս, բայց վորտար սարսափեցնում ե, իսկ կայծակը կարող ե սպանել, ուստի ամպրոպը նույնպես աստված ե, բայց սարսափելի, չար, անեղ աստված. վորեւ բարկացած վայրի յեղ կամ յեղջերու գարհուրելի յեն, նրանց սպանելը դժվար ե, բայց նրանց միսը մարդկանց համար սնունդ, իսկ կաշին հագուստ կլինի, յեղջուրները և վոսկորները լավ գենք կլինեն,

ուստի այդ կենդանիները թե չար են և թե միաժամանակ բարի: Նրանք թեև ավելի կրտսեր աստվածներ են, քան արևը, բայց դարձյալ աստված են. կրակը շատ ոգտակար ե մարդու. խավարը ցրում ե, տաքացնում ե, անուելի գազաններին հալածում, ուստի նա ել շատ բարի աստված ե. նա արևին ե նման, ուստի նա արևի վորդին ե:

Այս բոլոր աստվածները, ինչպես և մարդը, կենդանիները — հոգի ունին: Նրանք բոլորն ել մի բանով կերակրվում են, մանավանդ կրակը, վոր այն ժամանակ ե միայն ապրում, յերբ ծառ ե ուտում, ցախ ու խոխով. յերբ նա ուտելու բան չունի, այն ժամանակ հոգին փչում ե և հանդում: Բավական ե վոր չոր փայտերը իրար քսեն կամ ածուխը փչեն և ցախ գցեն վրան, իսկույն կրակի հոգին կգա, կմարմնավորվի, կբորբոքվի և կսկսի ագահաբար լախել ցախը:

Այսպես, այն միտքը, վոր ամեն մի եյակ հոգի և մարմին ունի, բերում ե վայրենուեն այն հավատին, վոր ջուրն ել հոգի ունի, յերկինքն ել, յերկիրն ել, ծառերն ել, սարերն ել հոգի ունին, և ընդհանրապես ինչ վոր իր շուրջը տեսնում եր վայրենի մարդը, բոլորի մեջ ել հոգի յեր ընդունում: Մարդկանց մեջ այսպես առաջացավ բազմաստվածությունը, վոր բոլոր հեթանոս կրոնների մեջ ել այժմ կա. իսկ քրիստոնեական կրոնի մեջ թեև այդ աստվածները չեն ընդունված, բայց և այնպես դրանց ելի հավատում են: Անտառի աստվածը՝ այդ նահապետն ե, յերբեմն և ձորերի և լեռների աստված, շատ անգամ ոձակերպ. ջրի աստվածը՝ ալ կամ ալք, վոր մանուկներին մոր արգանդում փչացնում ե կամ ծննդաբերությունը դժվարացնում. տան աստվածը — քաջքեր, տան պահապաններ, վոր լինում են յերբեմն ոճի կերպարանքով, յերբեմն կարճահասակ թղուկների, յերկար մորուքով. գանազան «գրողներ»՝ յերբեմն բարի, յերբեմն չար վոգիներ, մարդկանց հոգին առնող: Բացի այս, խավար ամբոխը դեռ շարունակում ե հավատալ մարդագելերին, վհուկներին, չարագուշակ թուշուններին (բույերին), կենդանիներին (չան վոռնոցը, հավի՛ աքաղաղի պես կանչելը, սև կատու և այլն):

Այս դեռ քիչ է. քրիստոնեական կրոնը փոփոխել և ընդունել է շատ հեթանոս աստվածներ, հատկացնելով նրանց պաշտոնն ու կոչումը քրիստոնեական սրբերին և սրբավայրերին: Այսպես, հին հեթանոսական «ամպրոպային» Արամազդը, վոր շանթ ու վորոտով հալածում էր չար վողիներին, փոխարինվել է Յեղյա մարգարեով, վոր հրեղեն կառքով արշավում է թուխպերի վրայով և անձրև թափում:

Հին հայոց գանազան աստվածների պաշտոնը տրված է այս կամ այն սրբին, կամ մի քանի պաշտոններ մի սրբի կամ սրբավայրի, յերբեմն՝ ընդհակառակը:

Այսպես, աստվածամորը հատկացրած են ծննդականներին հովանավորողի պաշտոնը, անբուժելի վերքը («տիրամոր յարա») բժշկելու գորություն, առհասարակ կանանց հովանավորող. Փարպու Լուսավորիչը՝ կատաղած շան կծածից փրկող. ս. Հակոբը և Փութկա (Մուղնու) ս. Գևորգը՝ չբեր կանանց զավակ պարգևող, ս. Կարապետը՝ աշուղների ու լարախաղացների հովանավորող և յերիտասարդների մուրազը կատարող. ս. Սարգիսը՝ բբաբեր ձխավոր և միևնույն ժամանակ սիրահարներին յերազում «զիլակը» հայտնող. ս. Գեղարզը՝ ժանտախտի, յերաշտի և այլ աղետներ փարատող. «Մարկոս ավետարան» վանքը (Մուրմ. գավ.) ընկնավորներ բժշկող. ս. Հակոբը՝ արտերը մորեխից պահպանող. Ծաղկեվանքը (Արայի լեռան պատվածքում) աչքացավ և ծաղիկ հիվանդություն բուժող և այլն, և այլն: Չափազանցություն չի լինիլ ասել, վոր ամեն գյուղ ու քաղաք այս տեսակ սրբեր, սրբավայրեր, խաչքարեր, պատկերներ, ավետարաններ, թուխմանուկներ և այլն ունին:

Հին ուսաց Վելասը կամ Վոլոսը (ընտանի անառուներին հովանավորող աստվածը) իր հողսը հանձնել է ս. Վլասին. Ղրային և ծովային աստծուն, վորին աղոթում էին ծովադնացները, փոխարինել է հաճկատար-Նիկոլայը: Ժողովրդի հավատալիքները հին աստվածները փոխարինել են քրիստոնեական սրբերով: Ֆյոդոր Ստուդիտը յերկիրը սառեցնում է (հունվ. 30). Նիկիտան պահպանում է հրդեհից ու կայծակից (հունվ. 31). վարսակ ցանելիս աղոթիր Յերեմյային (մայիսի 1). Լավրենտիոսը՝ աչքացավի բուժիչ. Վասիլին՝ վոչխարներին բուրդ տվող և այլն, և այլն.

Այս ամենը վերցրած են ժողովրդական սրբերից: Բայց յեթե մանրամասն ուսումնասիրելու լինինք ժողովրդական կյանքի այս կողմը, այն ժամանակ պարզ կտեսնենք, վոր բոլոր սրբերը կապված են տարվա յեղանակների հետ՝ գարնան, աշնան, ամառվա և ձմեռվա. յերկրորդ՝ ամեն մի գյուղական աշխատանք և գյուղական անտեսության յուրաքանչյուր ճյուղ ունի իր հովանավորող սուրբը. յերրորդ՝ սրբեր կան, վոր բժշկում են այս կամ այն հիվանդությունը. չորրորդ՝ սրբերից շատերը հատկացված են ընտանեկան կամ հասարակական կյանքի դեպքերին: Վոմանք հովանավորում են հարսանիքները, ուրիշները՝ ծնունդը, մյուսները՝ գողերից են պահպանում. կան հարստություն պարգևող, կան արբեցողության, գեղխության թշնամիներ և այլն. բոլորը հաշվել չի կարելի:

Սրան դեռ շատ անգամ կդառնանք մեր գրքում. այժմ միայն ասենք հետևյալը: Ինչպես այսօրվա վայրենիները, ինչպես նախկին վայրենի մարդիկ, այնպես էլ խավար քրիստոնյաները բնության գանազան յերևույթները (լույսը, վորտուր, անձրևը, հիվանդությունը) վերագրում են առանձին աստվածների կամ սրբերի: Մի խոսքով, ինչ վոր կատարվում է մարդու շուրջը, անկախ նրա կամքից ու ցանկությունից, նա այն վերագրում էր ուրիշ գերագույն եյակներին՝ աստվածների և սրբերին՝ կամքին ու ցանկությանը:

Այսպես, մարդիկ, դեռ խոր հնության մեջ, ցրտից, լույսից, հողմից, ջերմությունից, կրակից, գազաններից, անտառներից, լեռներից, գետերից ու ծովերից իրենց համար աստվածներ են ստեղծել ու նրանց յերկրպագել: Ահա թե ինչու այսօր էլ աշխարհի բոլոր կրոնների մեջ աստվածներն ու դեերը պատկերանում են թուշնի թևերով, կամ յեղջյուրներով և գազանի դեմքերով: Իրա համար էլ աստված ամեն տեղ հայտնվում է լուսո մեջ, վորտու ու կայծակով, այրում է կրակով, շրջապատած է ամպերով: Մի խոսքով, յերկնային և յերկրային յերևույթների մեջ ինչ վոր անարկու և անըմբռնելի յեր (յերկրաշարժ, արևի ու լուսնի խավարում, գիսավոր աստղեր և այլն), այդ ամենը համարվում էր աստվածային ու բոլորի մեջ էլ աստծու մասն եյին տեսնում:

Յեթե մենք մեր որերից ղեպի ժամանակի խորքը դառնանք, կտեսնենք, վոր լույսն ու կայծակը, յերկրաշարժը և խավարը, հողմը, կրակը և ցուրտը, վորոտն ու խաղաղությունը գուգորդված են միշտ ասածու հայանվելու հետ: Քրիստոս պատկերանում էր շլացուցիչ լուսո մեջ. իսկ յերբ նա մեռավ խաչի վրա, մրրիկ բարձրացավ, յերկրաշարժ, խավար, վորոտ, կայծակ. բոլոր սրբերը — վոսկի պսակով, լուսարձակ և բորբակ, ինչպես արևն է. հրեից աստվածը, Յեհովան, Մովսեսին հայտնվում էր վորոտ ու կայծակի մեջ. նրա հայտնվելուց առաջ հողմն ու ցուրտն էր անցնում, մորենին վառվում, բայց չէր այրվում: Հին հեթանոս աստվածահաճո զոհերի վրա յերկնքից կրակ էր իջնում և այրում այն. յեթե նախնի մարդիկ իրենք էյին զոհ մատուցանում և իրենք էլ կրակը վառում, այն ժամանակ աստված նշաններ էր տալիս — ընդունում էր զոհը թե վոչ, և հողմը զոհի ծուխը սփռում էր յերկրի յերեսին (ինչպես կայենի մասին պատմվածքում, ս. գրքի մեջ, կամ ծուխը բարձրացնում էր յերկնք, ինչպես Աբելի մասին պատմվածքում):

Այսպես, բոլոր աստվածները կապված են բնության յերեւոյթների հետ, ուստի և, իհարկե, մարդը նրանց ոժտել է այն բոլորով, ինչ վոր տեսնում էր իր շուրջը և ինչով վոր հարուստ է յերկրավոր բնությունը: Վոր այս ճիշտ է, կհամոզվենք՝ քննելով հեթանոս կրոնների աստվածների և ղևերի պատկերները:

Սկսենք ամենապատվավոր աստծուց — արևի աստծուց: Աբղեն առաջ ասել էյինք, վոր հին վայրենի ժողովուրդները ամենից առաջ սկսեցին պաշտել արևը, վորովհետև նա տալիս էր լույս և ջերմություն, հալածում էր խավարը և ահարկու գազաններին: Նա մարդկանց ամենաբարի աստվածն էր, ինչպես և բոլոր յերկրի, — սրա արտաներով, անտառներով, գազաններով և թռչուններով:

Նա ուրախ աստված է, որհնված, լուսաշող: Սկզբում նրան վոչ մի կերպ չէյին պատկերացնում, բայց աղթում էյին առավոտները, վողջունելով սաղմոսներով և զոհանարով այն բանի համար, վոր յերևացել է ու իր բարիքն է շնորհում մարդկանց:

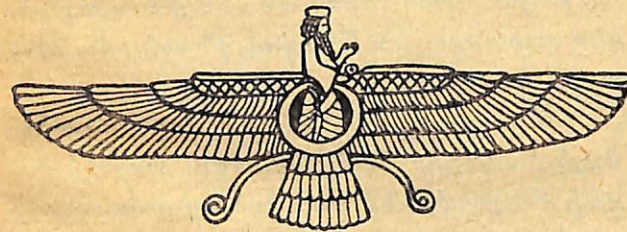
Յերեկոյան նրան վերառաջում էյին աղթքներ, խնդրելով, վոր չթողնե ընդմիշտ յերկնքը, այլ էլի վերադառնա: Մսիայի ամենից հին ժողովուրդը դիմում էր նրան այսպիսի աղթքով, վոր գտել են փորագրված մի քարի վրա և վորը սկսվում էր այս բառերով. «Լուսույն խաղաղ սուրբ փառաբանություն»: Նա խաղաղ է կոչվում՝ հակառակ ամպրոպի կրակին ու կայծակին և հրաշունչ լեռներին:

Ապա սկսեցին արևը պատկերացնել շրջանի կամ փայլի ձևով: Բայց արևը անցնում է յերկնքով, կարծես թռչում է յերկնքով, ուստի սկսեցին պատկերացնել թևավոր. այսպես էյին նկարում յեգիպտացիք Աֆրիկայում (նկ. 1):

Նկ. 1. Թևավոր արևը

Շատ տարի հետո մարդիկ սկսեցին համարել, վոր տեսանելի արևը աստված չէ, այլ միայն աստծու անձը, ուստի սկսեցին արևը համարել աչքը, ակն աստծու, իսկ ինքը, աստված — անտեսանելի յե: Անտեսանելի արևի աստծուն սկսեցին պատկերացնել մարդակերպ: Այսպես, Մսիայի մի հին ժողովուրդ, մեզացիք, պահպանել են իրենց պատկերների մեջ արևը լուսապսակով (շրջապսակ), իսկ իրեն, արևի աստծուն, մեզացի արքայի կերպարանքով և արքայական զգեստով (վոր որհնում է յերկիրը), իսկ թևերը պահել են, բայց արդեն կայցրել են իրեն՝ աստծուն, ինչպես այդ յերևում է մեզիական պատկերի վրա (նկ. 2):

Նկ. 2. Մեզացիք այսպես էյին պատկերացնում աստծուն

Ավելի ուշ հայտնված ժողովուրդները, ինչպես, որինակ, հին հույները, յերբ ղեռ հեթանոս էյին, արևի աստծուն պատկերացնում էյին զեղեցիկ պատանու պես և նրա արձանը կերտում էյին սպիտակ մարմարից:

Նույնպես աստված էյին համարում բնության մյուս յերե-
վոյթները, որինակ, հողմերը: Հողմերը հին Ասիայի և Աֆրիկայի
ժողովուրդների համար մեծ դեր էյին խաղում, ինչպես — Յապո-
նիայում: Ասիայում և Աֆրիկայում տաք, կիզիչ փոթորիկներ են լի-
նում, վորոնք ավազով են ծածկում ամբողջ գյուղեր, արտ ու
ծառեր չորացնում: Լինում են և սառը հողմեր, վարար անձրևնե-
րով, վորոտ ու կայծակով. լինում են և տաք, հաճելի հողմեր: Յև
վորովհետև քամին կարող է կորուստ կամ ուրախություն բերել,
ուստի և հողմի աստվածը պաշտվում եր. նրան աղոթում էյին:
Յեվ վորովհետև հողմը շարժվում է և փչում, ասես թռչում

Նկ. 3. Քաղղեացոց հողմ-
աստվածը

է, ուրեմն հողմի աստվածը, ինչպես և
արևի աստվածը, հների հասկացողությամբ,
պետք է լիներ թևավոր, և հենց այդ թևերի
փչելուց առաջանում է փոթորիկ, կամ մեղմ
քամի: Մինչև մեր որերը հասած է քաղ-
ղեացոց հողմերի աստծու մի արձանը,
կուռքը: Քաղղեացիք նույնպես ապրում
էյին Ասիայում, ինչպես և մեղացիք, մի
ժամանակ — մինչև անգամ միասին, ուստի
և քաղղեական հողմի աստվածը (նկ. 3)
նույնպես պատկերացնում էյին մարդու
կերպարանքով ու թևավոր, ինչպես հունաց
արևի աստվածը:

Ապացույց այն բանի, վոր հեռավոր
ժամանակների հեթանոսները պատկերա-
ցնում էյին իրենց աստվածները ոգտակար

կամ փնասակար գազանների ու թռչունների կերպարանքով,
կամ իրենց ցեղի կամ ոտար թշնամի ցեղի կերպարանքով, ծառա-
յում են մեզ հասած պատկերներն ու կուռքերը:
Այսպես, յերբ քաղղեացիք և հին ասորեստանցիք արևի աս-
տծուն դարձրին իրենց գլխավոր աստվածը և սկսեցին պաշտել
նրան, ինչպես յերկնային աստծուն, այն ժամանակ նրա իշխանու-
թյան տակ դրին կրտսեր աստվածներին և նրան ծառայության
տվին հրեշտակներ, վորոնք կոչվում են (հունարենից թարգմա-

նելով) «համբավաբերներ»: Այս հրեշտակները պետք է արագ
թռչեյին յերկիր և հայտնեյին գանազան տեղեր աստծու կամքը.
ուստի նրանք պետք է թռչեյին, ինչպես թռչուններ: Շատ հին
ժամանակներում, արագ շարժման համար՝ ձիուց, յեղջերույից և
թռչունից արագաշարժ վոչինչ չկար, իսկ բոլորից արագ սլա-
նում է թռչունը, այն ել վնչ միայն յերկրի վերևով, իսկ ար-
ծիվը, որինակ, ապրում է բարձր սարերի վրա, բարձրանում է
ամպերից վեր: Հին մարդիկ կարծում էյին, վոր այնտեղ, ամ-
պերից բարձր, լեռների կա-
տարներին, ապրում էյին
աստվածները: Ուստի, հին
հունաց Զևսը (վորին հին
հռոմեացիք անվանում էյին
Յուպիտեր), վորոտի և կայ-
ծակի աստվածը, քացի հրե-
ղեն նետերից, ուներ համ-
բավաբեր-արծիվներ: Հայոց
աստվածների հայրը, Արա-
մազդը, նույն շանթագոռ
աստվածն էր, ուներ իր
համբավաբերները՝ հրեշ-
տակներ:

Նկ. 4. Ասորա-քաղղեական բարի վոզին
(հրեշտակ)

Ասորա - քաղղեացիք
նույնպես, ինչպես ասա-
ցիներ, հատկացրել էյին
յերկնային աստվածներին
համբավաբերներ, բայց
սրանք միայն արծիվներ չե-
յին, այլ մարդակերպ, միայն
գլուխն ու թևերը արծիվի:
Նրանք բարի վոզիներ էյին, հրեշ-
տակներ, աստծու կամքը հայտնողներ:
Նրանք պատկերանում էյին
այնպես, ինչպես ցույց է տալիս 4-րդ նկարը:

Քաղղեական հրեշտակի ձեռին լինում եր յեղևնու կամ հացենու
կոծիծ: Սա պարզ ապացույց է, վոր հրեշտակը իջել է յերկնից,

այսինքն սուրբ սարերից, ուր ապրում են աստվածները: Ինչպես ասացինք, հին ժողովուրդները ձգտում էին դեպի տաք յերկրներ և այնտեղ ապրում, վորովհետև դեռ չգիտեին ցրտի հետ կռվել. իսկ տաք յերկրներում յեղևնի և հացենի չեն աճում, այլ միայն բարձր լեռների ձյունեղեն գազաթների մոտ: Ուստի և հին հավատացող հեթանոսը չեր կասկածում, վոր յեթե հրեշտակը ձեռին կոծի՞ծ ունի, նա ասածու առաքյալն է. չար վոգին յերկինք չի կարող յելնել, ուրեմն չի յել կարող յեղևնու կոծի՞ծ վերցնել:

Չար վոգին ապրում էր միայն յերկրի վրա կամ գետնի տակ, ուր նրան հալածել են լուսավոր աստվածները. ուստի, դեի կամ չար վոգու պատկերը կազմում էին կենդանիներից,

Նկ. 5. Այսպես էին մեղացիք պատկերացնում դեին

ատի յեղջյուրներ ել ունի. կարող է հոշոտել մազիլներով, ինչպես ուրուր. ուստի նրա յերկու թաթերն ել գիշատիչ թռչնի յեն: Այսպես էին պատկերացնում մեղացիք դեին (Նկ. 5):

Հենց այդ յերկրներում (Ասիա, Աֆրիկա) ապրում էին, ինչպես և այժմ, այսպիսի հրեշներ, ինչպես են՝ կոկորդիլոսը, ահագին ոճեր, վիշապներ: Հին վայրենիները դեռևս կարող էին խմբովին նիգակներով, նետերով սպանել թե առյուծ, թե արջ, թե վայրի յեղ, վորովհետև այն գազանների կաշին, մարմինը փափուկ է և կարելի յե թե նիգակ, թե նետ ցցել: Համարյա անկարող էր վայրենին կռվել վիշապների, թունավոր

ոճերի հետ: Ոճերը կռվի չեն յելում խմբի հետ, այլ թագ կացած ծառերի վրա, ջրի մոտ, յեղեգնուտում, խիտ թփի կամ արոտի մեջ բուսը պահում և սպանում են մարդկանց: Իսկ ահագին վիշապները ողակների մեջ են առնում զոհը, ջարդում վոկորները, ապա կուլ են տալիս մարդուն ամբողջապես, ինչպես իժերը՝ գորտեր: Բայց ել ավելի սարսափելի էին հնում կոկորդիլոսները ահագին յերախներով, յերկար ատամներով, վոր հեշտությամբ ուտում էին մարդուն: Կոկորդիլոսները ապրում են գետերում, լճերում, բայց միշտ ավին են դուրս գալիս, վազում գետնի վրա: Նրանք նման են ահագին մողեսների և կարող են կուլ տալ մարդուն: Նրանք ծածկված են այնպիսի պինդ պատյանով, վոր կապարե գնդակը չի ծակել, ուր մնաց նետն ու նիգակը: Կոկորդիլոսի հախից առյուծն անգամ չի կարող գալ: Պոչի մի հարվածով կոկորդիլոսը կարող է ցած գլորել յեզանը, փշրել նրա վոկորները: Այժմ կոկորդիլոս սպանում են պայթուցիկ գնդակով, այն ել վոչ միշտ միանգամից հնարավոր է սպանել:

Նկ. 6. Թեբե քաղաքի ոճ-դիցունին

Հասկանալի յե, թե ինչ սարսափ էին ազդում հին մարդկանց վրա այդ հրեշ կոկորդիլոսները և ոճերը: Նրանց հետ կռվել չէին կարող, ուստի և համարում էին չար աստվածներ և դիմում էին ազոթքներով, վոր ինայեն իրենց, զոհ էին մատուցանում, վոր նրանց սիրար շահեն: Մի խոսքով, վարվում էին այնպես, ինչպես և մյուս դեպքերում, յերբ գազանները կամ բնության յերևույթները՝ բարի կամ չար՝ իրենցից ավելի ուժեղ էին:

Այսպիսի ուժեղ գազանների պաշտամունքը պահվել է յեգիպտացոց պատկերների և կուռքերի վրա: Թեբե քաղաքի ավերակների հին տաճարներում պատի վրա մի ոճ-դիցունու

նկար պահված է: Թե այդ դիցուհի (աստվածուհի) յե, յերևում է գլխի վերևի ճաճանչից և լանջապանակներից (նկ. 6):

Ավելի սարսափելի կոկորդիլոս շինվում էր կուռքի տեսքով, քարից, և կոչվում էր աստված-Սորեկու, իսկ կենդանի կոկորդիլոսը համարվում էր սրբազան կենդանի (նկ. 7): Յեթե մեկը հին Յեգիպտոսում փորձեր փնտսել այդ կենդանիներին, նա ժողովրդի թշնամին կհամարվեր, վորովհետև նա կգայրացներ Սորեկու աստծուն, և կոկորդիլոսները մարդկանց չեյին խնայել:

Չարհուրելի և փնասակար կենդանիներից գատ, կային մարդկանց համար շատ ոգտակար կենդանիներ, մանավանդ, վորոնք ընտելացել էյին. այսպես՝ շունը, յեղը, կովը, վոչխարը, ձին: Վորովհետև վայրենի մարդը — ինչ վոր ոգտակար էր՝ բարի յեր համարում, իսկ փնասակարը՝ չար, ուստի ընտանի կենդանիները

Նկ. 7. Սորեկու աստվածը (կոկորդիլոս)

բարի էյին, և նրանց հովանավորում էյին լուսավոր աստվածները: Աստվածները նրանց գնահատում էյին, ուստի և այդպիսի գոհերը սիրում էյին, յերբ նրանց սեղանն էյին հանվում հորթ կամ գառը և ի պատիվ նրանց մորթում: Այդ պատճառով էլ հենց այդ կենդանիները համարվել են և համարվում են սուրբ, և նրանցից շատերին մարդիկ մինչև անգամ յերկրպագում էյին ինչպես սրբություն, վորովհետև նրանց աստված այցելում է և ուղարկում է նրանց սուրբ շնորհ:

Մենք աստվածաշնչից գիտենք, վոր հրեաները անապատում իրենց թափառելու որերին պաշտում էյին վոսկե հորթը, իսկ յերբ չար ոձերը հարձակվեցին նրանց վրա, Մովսեսը ինքը շինեց չար աստված, պղնձե ոձ, և ով նայում էր պղնձե ոձին, բժշկվում էր թունավոր ոձի խայթոցից: Այս աստվածներին, յեզան կամ հորթին ու ոձին, յերկրպագություն տալը հրեաները

քնդունել էյին յեգիպտացիներից, վորոնք ունեյին մի աստված, Ապիս անունով, վոր յեզան պատկերով էր, յեղջուրների վերևը լուսապսակով, վոր իջում էր նրա վրա հրեղեն լեզվով (նկ. 8):

Մենք գիտենք թե ինչ դեր էր կատարում կրակը մարդկային կյանքում: Ինչպես արևը լուսավորում է և տաքացնում յերկիրը, այնպես էլ կրակը լուսավորում ու ջերմացնում է մարդու բնակարանը: Հնում մարդիկ պաշտում էյին կրակը, ինչպես արևը: Նրա աստվածը արև-աստծու վորդին էր: Այս հայր աստված-արևը ուղարկել էր իր վորդուն, Ագնի աստծուն, վոր բարիք աներ մարդկանց, ցրեր խավարը, հալածեր չարացած գազաններին ու վոգիներին, փրկեր մարդկանց դեերից, բնակարանի մոտ պահապան կանգներ, ինչպես հրեղեն սյուն, վոր գնում էր անապատում հրեաների առաջից: Բացի այս աստծուց, աստվածորդի Ագնից, մարդն ուներ գազանների ու թշնամիների դեմ մի լավ պաշտպան և վորսի ժամանակ հավատարիմ ոգնական — շունը: Ուստի հնում շներն էլ սուրբ էյին, իսկ սատկած շների հոգիները դառնում էյին բարի վոգիներ: Յեգիպտացոց մեջ մեռելների կրտսեր աստված Անուբիսը պատկերանում էր շան գլխով (նկ. 9), վորովհետև հանդերձյալ աշխարհում պահպանում է մարդկանց հոգիները և, ինչպես գամփուր արածացնում է վոչխարների հոտը, այնպես էլ նա առաջնորդում է մեռելներին հոգիներին դեպի անեղ դատաստան:

Նկ. 8. Ապիս աստվածը

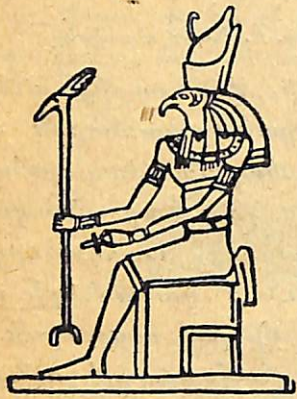
Նկ. 9. Անուբիս աստվածը

Նա առաջնորդում էր հոգիներին ամբողջ սանդարամեաքով և բերում մեռելների գլխավոր աստծու՝ Ոգորիսի գատաստանին

և մի ուրիշ ասածու Գորոսի հետ՝ կշեռքով կշռում եր մեռելներին չար ու բարի գործերը (նկ. 10):

Շների պաշտաման հետքերը մնացել են մինչև այսօր մահամեղազական կրոնի հետևողների մեջ, թյուրքերի և պարսիկների մեջ: Թյուրքիայում և Պարսկաստանում շներին չեն ծեծում: Շատ ժամանակ չե, վոր թյուրքաց մայրաքաղաքը, Կ. Պոլիսը, լիքն եր շներով, վորոնք քնում եյին մայթերի վրա, իսկ անցորդները պիտի այնպես շրջեյին, վոր նրանց քունը չխանգարեյին:

Իսկ հին Պարսկաստանում, ինչպես գրված ե պարսիկ սրբազան գրքերում, շներին պաշտում եյին կրակի ասածու հետ

Նկ. 10. Հորոս աստվածը

հավասար: Տաճարներում պահում եյին սրբազան շներ, վորոնց նորածին զոթոթների խնամքը հանձնված եր ուխտյալ աղջկերանց. նրանք պիտի տաքացնեյին և կերակրեյին շներին: Պարսիկը հանգիստ կամեռներ, յեթե նրա մոտ գնեյին մի սրբազան շուն, վորովհետև շունը, ինչպես հանդից հալածում ե չար մարդկանց և գազաններին, այնպես ել մեռնողի հոգու մոտից հալածում ե չար վոգուն: Բարի վոգին, վոր շան կերպարանքով շրջում ե յերկրի վրա, հեռացնում ե դևին ու չար

վոգուն, վորոնք կուզենային մարդու հոգին քարշ տալ դեպի դժոխք:

Ահա ինչու ուղղափառ կրոնի մեջ շունը համարվում ե պիղծ, վորովհետև քրիստոնյաները նրա մեջ հեթանոս ասածու պատկերն են տեսնում, իսկ բոլոր հեթանոս աստվածները համարվում են դևեր: Սակայն բոլոր հեթանոս աստվածները չեն մերժվել քրիստոնեությունից: Այսպես, մինչև այսօր պատկերացնում են ավետարանիչներին՝ մեկին հրեշտակի հետ, մյուսին՝ արծվի, յերրորդին առյուծի, չորրորդին՝ յեզան (նկ. 11):

Մինչև այսօր հայ ժողովրդի մեջ մնացել են կատուի պաշտաման հետքերը: Հայ գյուղացին մեղք ե համարում կատու սպանելը, և ավել ե նրան քրիստոնեական սրբության բնույթ: Նա կատուն համարում ե Քրիստոսի թաշկինակը: Կատուն, վոր

մեծապես ոգտակար ե գյուղացու տնտեսության պահպանման համար, պաշտել են նաև Յեզիպոսում, հին աշխարհի այդ հացի շտեմարանում:

Գիշերը և արշալույսը, վորոնք հեթանոս աստվածներ են, քրիստոնեությունը նույնպես նկարել ե սրբապատկերների վրա (նկ. 12):

Բացի այս, ինչպես բոլոր հին կրոնների մեջ, նույնպես և քրիստոնեական կրոնի մեջ, աղափսին սուրբ թռչուն ե համարվում, իսկ հին ասիական կրոններում կար աղափսի-դիցուհի, վորի

Նկ. 11. Քարե սրբապատկեր՝ Շատր քաղաքում. պատկերացված են Քրիստոսը և չորս ավետարանիչները՝ հրեշտակի, արծվի, առյուծի և յեզան տեսքով

պատկերը քարի կամ կավի վրա հանված, հավանական ե, կախված կլիներ տաճարներում (նկ. 13): Մինչև մեր օրերը հասել են այդ պատկերները:

Հրեաները նույնպես աղափսին սուրբ թռչուն եյին համարում և աղափսիները զոհ եյին բերում իրենց աստված Յեհովային: Յերբ Քրիստոս ծնվեց, Մարիամը, ինչպես գրում ե Լուկաս ավետարանիչը (գլ. 2. տ. 24), զոհել ե Յեհովային յերկու տատրակ կամ աղափսու յերկու ձագ: Իսկ հետո, յերբ Քրիստոս մղկրվում եր Հովաննեսից, ասածու հոգին Քրիստոսի վրա իջավ յեր-

կնքից աղափու կերպ: Յեթե վերցնենք այնպիսի հին կրոն-
ներ, ինչպես ասիականներն են, վորոնք մի քանի հազար տարի,
նախ քան ավետարանը, գոյություն են ունեցել, նույնիսկ նախ
քան աստվածաշունչը, այն ժամանակ կտեսնենք, վոր Իգիզա,
Աստարտա և Իշտար դիցունիների կուռքերը, վոր ամուսնության,
սիրո և արգասավորության դիցունիներ էին, միշտ աղափու
կերպարանք էին կրում: Ընդհանրապես բոլոր ազգերն էլ
աղափիները համարել են սիրո աստվածների թռչուններ:

Նկ. 12. Յեսային Գիշերվտ և Արեածագի միջև.
(Հանված է ուղղափառ հունական սրբապատկերից)

Հիշելով բոլոր աստվածները, պիտի համոզվենք, վոր հեթա-
նոսները բնության բոլոր ուժերը, յերկնային լուսատուները,
թռչունները և ծառերը, աստված են համարել: Աստվածներով
լցրել են յերկինք և յերկիր, լեռներ ու քարանձավներ, գետեր
ու ծովեր, մինչև անգամ յերկրի խորքերը, սանդարամետքը:
Մրանք ամենաառաջին աստվածներն էին, վորոնց նախկին մար-
դիկ յերկրպագում էին: Մարդիկ իրենք էին հնարել նրանց, չի-
մանալով ինչպես բացատրել իրենց ամեն մի հրաշալի թվացող բան

լույսը, խավարը, շոգը, ցուրտը, հողմը, արևը, կոկորդիլոսը, յեր-
կիրը և այլն: Մրանք այն հին աստվածներն են, վորոնց դեմ հետո
դուրս յեկավ Մովսեսն իր տասնաբանյա պատվիրաններով՝ նոր
աստծու, Յեհովայի անունից, ասելով՝ «Մի յեղիցին քեզ այլ
աստվածք, բաց հինեն» (քեզ ուրիշ աստվածներ չլինեն, բացի
ինձնից): Յեհովայից բացի ուրիշ աստված չպաշտել, թե-
կուզ նրանք ապրեյին յերկնքում, յերկրի վրա, ծովերում և
յերկրի տակ:

Մովսեսն ինքն էլ հավատում էր, վոր կա և արևի աստված և
լուսնի դիցունի, վոր կա Բահազը (ցուլ), ոճ-դիցունի և այլ աստված-
ներ, բայց նրանց համարում էր խրայեղացիներին թշնամի, վորով-
հետև այդ կուռքերին յերկրպագում էին խրայեղացիների թշնա-
միները, իսկ Յեհովան չէր սիրում վոսխներ, գայրացկոտ աստ-
ված էր, ուրիշ աստվածների կուռքերը վշրում էր: Հրեաներին

Նկ. 13. Աղափի աստվածը

յերբեմն իրավունք էր տրվում կուռքեր շինել հեթանոսների,
բայց վոչ իրենց համար: Թույլ էր տրվում միայն պղնձե ոճի
և քերովբեների կուռքեր շինել ուխտի տապանակի անկյուն-
ներում, վորոնց յերկրպագել թույլ տվեց ինքը Մովսեսը:

Այսպես, ամենահին ժամանակներում, յերբ մարդիկ բոլո-
րովին վայրենի էին, ամեն բանից վախենում էին և կախում
ունեյին բնության ուժերից, նրանց համար ամեն բանի մեջ կային
աստվածներ կամ դևեր, աղոթում էին ամեն մի գազանի, ծառի,
կրակին, արևին, ջրին, հողմին և այլն: Բայց քանի մարդիկ

զարգանում էյին, սովորում ապրել, աշխատել և իրենց կյանքը կարգավորել, նրանք դեն էյին ձգում անմիտ առասպելները, հրաժարվում էյին իրենց վայրենի աստվածներից և հնարում նորերը, ավելի մարդանմանները:

Թե ինչպես կատարվեց անցումը՝ գաղան-աստվածներից դեպի մարդանման աստվածները, — հիմա կպատմենք:

ԻՆՁՊԵՍ ՀԱՅՏՆՎԵՑԻՆ ՄԱՐԴԱՆՄԱՆ ԱՍՏՎԱԾՆԵՐԸ

Մենք արդեն ասացինք, թե ինչպես նախնական մարդիկ հնարել էյին հողին, դա շփոթելով մարդու և կենդանիների շնչառության հետ: Ձե վոր մենք ել շնչում ենք, ինչպես մյուս կենդանիները, թոքերով: Ամեն մարդ գիտե, թե թոքը ինչ է: Յեթե մեկը չի տեսել մարդու թոքեր, տեսած կլինի անշուշտ կովի, վոչխարի և ուրիշ կենդանիների ու թռչունների թոքեր: Թոքը սպունգի պես է և կարող է նեղանալ ու լայնանալ: Յերբ ողը ներս ենք քաշում, նա լայնանում է, յերբ արտաշնչում ենք՝ սեղմվում: Թոքը գործում է, ինչպես դարբնոցի փուքսը:

Մեռած մարդուն, իհարկե, ող հարկավոր չէ, ուստի և թոքերն ել չեն աշխատում: Ամբողջ մեքենան խանգարվում է, մարդը դիակ է դարձել, մարդն ել չկա: Հին մարդիկ չէյին իմանում, վոր մարդը ող է շնչում, վոր դրա համար կա թոք, այլ մտածում էյին, թե մարդու մեջ ապրում է վոգի՝ ինքն իր համար. անհա նա փչում է մարդու ներսից, ինչպես հողմը, բերնից ու ուռնգներից: Կարծում էյին, վոր այդ վոգին միակը չէ, այլ շատ են, ու բնակվում են զանազան մարմինների մեջ — թե մարդկային, թե շան, թե խոզի, թե ոձի և այլն:

Յերբ մարդը, ոձը կամ շունը մեռնում էյին վերքից, հիվանդությունից կամ ծերությունից, հողին ել չէր կամենում ապրել փչացած մարմնի մեջ և հեռանում էր: Մեռածների այդպիսի վոգիները կամ մնում էյին անամարմին կամ տեղափոխվում էյին նորածին և բարի ու ոգտակար կենդանիների մեջ: Իսկ յեթե վոգիները չար էյին, հեռանալով թշնամու մարմնից կամ չար ու վնասակար կենդանիներից, նրանք առաջվա պես ելի վնասում էյին մարդուն:

Յերբ հին մարդիկ սկսեցին ապրել ընտանիքով, այն ժամանակ այդ ընտանիքները սկսեցին կառավարել տոմի ծերերը — պապը կամ հայրը, ընտանիքի գլուխը: Ընտանիքի գլուխը շատ բան է տեսել իր կյանքում, բոլորից փորձառու յե, գիտե թե ինչ պետք է անել նեղ ըուպէյին, գիտե խորհուրդներ տալ: Իրա համար ել, յերբ նա մեռնում էր, ընտանիքը հավատում էր, վոր նրա վոգին, կամ հողին, կմնա ընտանիքի մեջ և սրան կպահպանե թշնամիներից: Յերբ այդպես է, ուրեմն մեռնողի հողին պետք է հարգվի, ինչպես հարգում էյին այն գլխավորին իր կենդանության ժամանակ. պետք է հողալ նրա մասին, տանել նրա գերեզմանի վրա կամ նրա սիրած տեղը լավ-լավ ուտելիքներ, խմիչքներ: Այս սովորությունը՝ կերակրել մեռածների հողիները՝ պահվել է և պրովոսլավ կրոնի մեջ: Ծնողական շաբաթ ողը (մեռելոցին), գատկից հետո, հավատացյալները գերեզմանի վրա դնում են գատկական ձվեր, վոր հանգուցյալների հողիները նույնպես թաթախվեն, ինչպես թաթախվում են կենդանի մարդիկ:

Նույնը անում են հայերը. մանավանդ գատկին՝ տանում են «մեռելի բաժինը», սկսած ներկած ձվից, թխվածքից (գաթա, հալվա և այլն) մինչև բրյան (թոնդիլը կախած ամբողջ վոչխար, մանավանդ ուլ), գինի, արաղ: Այս պատրաստությունը հատկապես շքեղ է լինում «թագա մեռելի» «բաժինը» գատկին, աստվածածնին, մանավանդ մեռելի առաջի ս. խաչին:

Շատ հին ժամանակներում, յերբ վայրենի մարդկանց ընտանիքները բազմացան և, միանալով, ցեղեր կազմեցին, այն ժամանակ բոլոր ընտանիքների ծերերը կազմեցին մեծերի խորհուրդ և սկսեցին կառավարել ամբողջ ցեղը. իսկ նրանցից ամենափորձառուն դարձավ ցեղի առաջնորդը: Հասկանալի յե, վոր այդ առաջնորդը ավելի մեծ հարգանք էր վայելում, քան ընտանիքների առանձին գլխավորները, և յերբ նա մեռնում էր, նրա վոգին պաշտում էյին, ինչպես կենդանի առաջնորդի: Նրա գերեզմանի վրա հոգեհաց էյին տալիս, մարտական պարեր սարքում, իսկ հետո ծանր ըուպեններին նրան դիմում աղոթքով և խորհուրդ էյին խնդրում: Իսկ յեթե ցեղի մեծերից մեկը յերագում տեսներ մեռած առաջնորդին, վայրենիները չէյին մտածում, վոր

այն սոսկ յերազ եր (մենք հաճախ տեսնում ենք յերազում մարդիկ, վորոնց ճանաչում ենք, կամ վորոնց յիշում), այլ կարծում եյին, վոր իրենց այցելել է մեռածի վոզին: Այն, ինչ վոր յերազում տեսնում եյին, նրանք այդ համարում եյին գուշակութուն:

Այսպես սկսեցին վայրենի ժողովուրդների մեջ հայտնվել աստվածներ՝ դորավոր և հարգված մարդկանց հոգիներից: Այս շատ նման է այն բանին, ինչպես քրիստոնյաները, իրենց կարծիքով, մաքրակենցաղ մարդկանց հետագայում դարձնում եյին աստվածներ, անվանելով սուրբ, յերանելի, արդար, մարգարէ:

Յեկեղեցին նրանց դասում եր սրբոց կարգը և, վորպեսպէ վոզին մահից հետո յել ոգներ՝ ի պատիվ նրանց աղոթքներ եյին հորինում, փառաբանում եյին սրբերին շարականներով, յեկեղեցական արարողութուններ կատարում, տոներ նշանակում, բուրվառով խոնկ ու ձեթ (իբր զոհ) մատուցանում և պատկերի առաջ մեղրամոմ վառում:

Հին դարերում վայրենի ժողովուրդները ամեն տարի իրենց հերոս-աստվածներին զոհ եյին մատուցանում՝ անուշահոտ ձուլթեր (խեժ) վառելով, զոհում եյին կենդանիներ, իրենց թշնամիներից գերի վերցրած մարդիկ:

Քանի վոր մարդը զարգանում եր, — կատարելագործվում եր և նրա աստվածը: Մարդկանց մեջ հայտնվեցին կրակ, նետ, մարդ-աստվածն էլ յերևաց կրակով, վոր յերկնքից եր ուղարկվում, և հրեղեն նետերով, վոր բարկության և ամպրոպի ժամին իբր շանթ նետում եր դևերի և գազան-աստվածների գլխին:

Բայց հին մարդիկ, աստծուն պատկերացնելով իրենց պատկերով և նմանությամբ, ելի հավատում եյին գազան-աստվածներին, չար վոզիներին, դևերին: Մարդ-աստվածները և աստված-գազանները նրանց մտքում շփոթվել եյին, ուստի հաճախ աստվածները ներկայանում եյին կես մարդ, կես գազան: Այսպես եյին թևավոր առյուծները՝ մարդկային դեմքով, սերովբեները և քերովբեները՝ արծվաթև պատանիների կերպարանքով, մարդկային աչքը՝ յեռանկյունու մեջ և արև-աստծու ճաճանչներով, սուրբ մարդիկ՝ լուսապսակներով, դևերը՝ մարդակերպ, յեղջուրավոր և պոչավոր, արծվի կամ չղջիկի թևերով:

Մենք տեսնում ենք, թե ինչպես և ստացվել մարդ-աստվածների գազան-աստվածների այն խառնուրդը, վորից շատ բան է պահվել այսօրվա կրոնների մեջ: Որինակ, բոլոր քրիստոնյաներն էլ հավատում են յեղջուրավոր և պոչավոր դևերին, հավատում են և կերպարանափոխության, այն է՝ դևեր, վորոնք մեկ շուն են դառնում, մեկ՝ գայլ, մեկ՝ խոզ, մեկ՝ սոխակ, մեկ՝ ազուպ, և այլն. յերբեմն էլ ընդունում են տղամարդու կամ գեղեցիկ անառակ կնոջ պատկեր:

Ահեղ դատաստանի նկարներում սովորաբար դուրս են բերում ամեն տեսակ դևեր, սկսած ոճից մինչև առյուծը: Իսկ դրախտում՝ հրեշտակներ, հրեշտակապետներ արծվի թևերով, վեցթևյան սերովբեք և աղամկակերպ սուրբ հոգին:

Լուսավոր աստվածները արևի ճառագայթներով շրջապատված են, շուրջը փայլատակում են շանթեր: Դևերն ու սատանաները խավարի մեջ են և նրանց՝ մոտ վառվում է ծծմբային գարշահոտ կրակը, վոր մարդիկ տեսել են լեռների ճեղքվածքներում և քարանձավներում, վոր առաջացել են յերկրաշարժներից, հրաբուխների ժայթքումից հետո:

Այսպես է վայրենի մարդու յերևակայությունը հնումը հնարել հեքյաթներ, ուր գործում են բարի ու չար վոզիներ, ուր գազաններն ու թռչունները խոսում են մարդկային բարբառով: Մեզ համար այժմ սրանք հեքյաթներ, առասպելներ են, իսկ վայրենու համար՝ ճշմարտություն, վորովհետև վայրենին հավատացել է և այսօր էլ հավատում է, վոր հոգին, դուրս գալով կենդանի եյակից, կարող է բնակել ամեն մի գազանի մեջ և մարդկանց յերևալ: Մեզ համար ծիծաղելի յե, յերբ մտածում ենք, վոր մեռնողները և նրանց հոգիները ասես միայն մի հոգս ունեն, զանազան թռչունների ու կենդանիների դիմակներով գուգվել: Բայց հնում, և դեռ հիմա յել մարդիկ տեղ-տեղ խավարամտությամբ կարծել են ու կարծում են, վոր կերպարանափոխությունը այժմ էլ վոզիների գլխավոր հոգան է:

Մարդիկ վորքան էլ խելոքացել, բարձրացել են մտքով, բայց և այնպես վայրենի հեքյաթները դարձյալ չեն անհետանում: Այժմ, յերբ մարդիկ ամբողջ աշխարհը վոտնատակ են տվել,

պրպտել են բոլոր լեռները, շոգենավերով չափչփել են ծովերն ու ովկիանոսները, յերկրի շուրջը թռել են սավառնակներով, վոր ավելի արագ ե թռչում քան արագասլաց թռչունը և վորով կարելի յե ամենաբարձր ամպերից վեր բարձրանալ, — մարդկանց համար չի մնացել վոչինչ անհայտ:

Վայրենի ժողովուրդների հնարած գանազան ստերը Արաբիայում ապրող շնագլուխ մարդկանց, պոչեղ մարդկանց, անգլուխ մարդկանց, ծովինարների, ամպերում կամ բարձր սարերի կատարին ապրող աստվածների մասին յեղած հեքյաթները գիտության առաջ, ինչպես ծուխ, ցրվել են:

Այժմ գիտնականները այնպիսի համբավաբերներ են հնարել, ինչպես հեռախոսը և ուղիոհեռագիրը, վորոնք հաղորդում են մարդկանց կամքն ու միտքը միլիոն անգամ արագ, քան մտացածին աստվածների համբավաբերները՝ արծվաթև հրեշտակները: Այժմ գիտնական բժիշկները ջահելացնում են ծերունիներին ու պառավներին, վորոնք դառնում են յերիտասարդ, առողջ, կնճիռները անհետանում, իսկ սպիտակ մազերը սևանում: Մարդիկ փորել, մտել են յերկրի խորքը, այնտեղից հանել քարածուխ, աղ, յերկաթ, պղինձ, կլայեկ, թանգագին քարեր, բայց չեն պատահել վոչ դժոխքի, վոչ սատանաների: Մարդիկ կենդանացնում են անապատները՝ առավել քան Մովսեսները, գետնի տակից ջուր բղխեցնելով, առանձին մեքենաներով ծակելով գետինը: Այսպես, Փրանսիացի Աֆրիկայում անապատի այն մասը, ուր ըստ աստվածաշնչի թափառել են հրեաները, դարձրել են ծաղկապսակ պարտեզներ, գյուղեր ու քաղաքներ ձգել, յերկաթուղիներ անցկացրել, ելեքտրական լույս բաց թողել և ջրմուղներ սարքել: Անգլիացիք և ամերիկացիք Յեվրոպայի և Աֆրիկայի միջև և Ամերիկայի մեջ տեղում, Մեքսիկայում, ճղել են գետինը, պարանոցները, բաց են արել ջրանցքներ և միացրել ովկիանոսները:

Մարդիկ կարող են կենդանու ու թռչնի սիրածդ տեսակը առաջացնել. ձիաբուծարանում առաջացնում են լավագույն տեսակի նժույգներ, կենդանական բուժարաններում նորանոր շների, ձագարների, հավերի տեսակներ են հասցնում. վայրի

խնձորենին, տանձենին, բալենին, յելակը և մյուս բույսերը, խոտերն ու արմախք վեր են ածում պարտեզի և բանջարանոցի ընտիր բույսերի: Մի խոսքով, գիտության ոգնությամբ մարդիկ այնպիսի հրաշքներ են գործում, վոր վոչ աստվածներն են յերագել, վոչ սատանաները յերևակայել, վոչ ել նրանք, վորոնք դրանց մասին հեքյաթներ են հորինել: Առասպելական գավազանի փոխաբեն, մոռնչում են թնդանութները, վոր մի քանի ըոպելյում սրբում են ամբողջ քաղաքներ. կան տանկեր ու գնդակացիներ, ինքնասլաց գորգի տեղ՝ ահագին և արագասլաց սավառնակներ:

Բայց տատիկ ու պապիկների հեքյաթները դեռ ապրում են խուլ անկյուններում և ճարում հավատացյալներ, վորովհետև գյուղերում դեռ ժողովուրդը շատ խավար ե, դեռ վոչինչ չգիտեն: Շատ ժամանակ չե, յերբ ժողովուրդը բոց ու դղրդյունով սլացող յերկաթուղին համարում եր վիշապ-ոձ, այսինքն՝ դե: Աֆրիկայի և այլ յերկրների վայրենիները սկզբում հարձակվում եյին յերկաթուղու վրա, աղոթք կարդում և նետեր արձակում, վոր սատանային քշեն. նրանց կախարչներն ու քրմերը, յերբեմն բերելով իրենց աստվածներին, կտրում են այդ դեի (գնացքի) ճանապարհը:

Ինչպես ասացինք, աստվածների և սատանաների հավատը դեռ պահպանվում ե: Մանավանդ այդ յերևում ե գանազան ծիսակատարությանց, խորհուրդների, պաշտամանց, աղոթքների և վոգեկոչությանց մեջ:

Իսկ թե այդ ծեսերը իսկապես ի՞նչ են ներկայացնում, այդ մասին մենք հիմա կպատմենք այնպես, ինչպես վոր մեզ պարզաբանում ե գիտությունը, վոր ինքը հրաշքներ ե գործում ավելի լավ և ավելի շատ, քան հնարովի աստվածներն ու դեներ:

ՋԱՆԱԶԱՆ ՀԱՎԱՏՆԵՐԻ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐՆ ՈՒ ԾԵՍԵՐԸ

Անցնելով գանազան կրոնական խորհուրդների, ծեսերի և սովորությունների պարզաբանության, նախ ծանոթանանք, թե վայրենիները և կիսավայրենիները ինչպես են պատկերացնում յերկիրը, յերկինքը, ծովերը, գետերը, լեռները, արևը լուսինն ու աստղերը:

Հին մարդիկ կարծում էին, վոր յերկիրը բլիթի նման մի բան է, վոր լողում է ջրի յերեսին կես ձկների կամ հրեշ կրյաների ուսերին, կարծում էին թե յերկրի վրա կա մի անագին ու բարձր սար, վոր պահում է լագուր, բյուրեղյա յերկիրնը: Այդ սարի վրա ապրում են աստվածները և այդ սարից նրանք բաց են թողնում ամպերն ու ամպրոպները: Հենց այդ սարումն էլ կան առանձին այրեր, ուր նստած են շղթայված հողմի դեերը: Յերբ հարկ է լինում, աստվածները բաց են թողնում հողմը, ինչպես շունը շղթայից. նա յեւ սլանում է յերկրի յերեսով: Բոլոր մեծ գետերը, վորոնց աղուները անհայտ էին, հների կարծիքով, հոսում էին յերկնքից: Այսպես էին կարծում յեգիպտացիք իրենց Նեղոսի, իսկ հնդկացիք՝ իրենց Գանգեսի մասին:

Հնարելով ապակե յերկիրնք, հները յենթադրում էին, վոր այն հինգ հարկանի յե, վորոնցից մինը հատկացրել էին արևին, յերկրորդը՝ լուսնին, իսկ մնացածները՝ աստղերին: Բացի այս, այդ յերկիրնքը մաղանման էր, վորի միջով աստվածները ջուր էին թափում, դա անձրևն էր: Աստվածները այդ յերկիրնքը պատեցնում էին յերկրի շուրջը յերկնային լուսատուներով միասին: Մի ուրիշ հին ժողովուրդ (ինչպես, որինակ, հույները) կարծում էր, վոր յերկիրնքը հենված է մի սարի և նրան իր ուսերի վրա պահում է Աստված անունով մի հսկա: Հնդկացիք ասում էին, վոր յերկիրը պահում են մեծ-մեծ փղեր, իսկ փղերը կանգնած են մեծամեծ կրյաների վրա, իսկ կրյաները լողում են ջրում:

Ասորեստանցիք կարծում էին, վոր արևը ապրում է մի քարանձավում, լերան մեջ, վորը պահում էր յերկիրնքը. գիշերը թագ է կենում լերան յետևը, իսկ ցերեկը դուրս է գալիս լերան յետևից՝ հրեղեն ձիեր լծած մի կառքով: Իսկ աշնանը, խավարի և ցրտի աստծու ազդեցությամբ, արևը հիվանդանում է, ձմեռը մինչև անգամ մեռնում է, և միայն դատարկ կառքն է լույս տալիս: Դեկտեմբերի 25-ին արևի մեռած աստվածը հարություն է առնում և կրկին աճում, ուժեղանում, իսկ ամառը նա, ուժի ու լույսի ծաղկման շրջանում, սպանում է խավարի ու ցրտի աստծուն: Ձմեռվա դեմ հարություն է առնում խավարի և ցրտի աստվածը ու դարձյալ սկսում է փչացնել արևի աստծուն. ու այսպես անվերջ:

Հին մարդիկ նույնպես հավատում էին, վոր հիվանդությունները նրանից են առաջ գալիս, վոր դեը մահում է մարդու մարմնի մեջ, և վոր ամեն բան թե յերկրի վրա, թե յերկրի տակ և թե յերկնքում, լցված է աստվածներով, դեերով, վորդիներով և սաստանաներով:

Այժմ մեզ հասկանալի յե դառնում, թե ինչու հները և վայրենիները ամեն բանից վախենում էին, սարսափում, ինչպես յերեսխաները մուժ սենյակից: Ինչու աշխատում էին և աշխատում են շնորհակալություն հայտնել, գուժը շարժել և շահել իրենց աստվածներին, յերբեմն էլ խաբել: Բարի աստծուն շնորհակալ լինել, վորոքեւ չար վորդիներին, աստվածներին ու դեերին, վոր նրանք չվսասեն մարդուն, — անա այս նպատակն ունեն ըստը կրոնական խորհուրդները, ծեսերը և սովորությունները:

ՀԻՇԱՏԱԿ ՄԵՌԵԼՈՅ, ԹԱՂՈՒՄ ՅԵՎ ԶՈՂԱԲԵՐՈՒԹՅՈՒՆ, ԴԺՈՒՔ ՅԵՎ ԴՐԱԽՏ

Յեթե հիշենք, թե մարդիկ ինչպես են ստեղծել իրենց մարդկային աստվածներին, վորոնք նման են իրենց, մեռած ազգականներին, առաջնորդներին ու թշնամիներին, այն ժամանակ մեզ հասկանալի կլինի մեռելոց հիշատակի ծեսը: Հին ժողովուրդները, հավատալով հոգու անմահության, հավատացել են, վոր հոգիները մահվանից հետո, յեթե չեն բնակվում ուրիշ մարդու կամ թռչնի կամ գազանի մեջ, թափառում են աներեւութաբար յերկրի վրա և կարող են վսասել կամ ոգուտ տալ: Այս հոգին ուտում է, խմում, ինչպես կենդանի մարդը, և ինչպես կենդանի մարդ, կարող է սիրել և ատել. նույնպես և, շատ կարելի յե, գենքի կարիք կունենա իր թշնամիների հետ պատերազմելու համար:

Այս պատճառով էլ ըստը հին ժողովուրդները, ինչպես նաև այսօրվա քրիստոնյաները, հոգ են տարել և տանում են մեռելների համար, իհարկե, յուրաքանչյուրը իր ձևով: Հները թաղման ժամանակ հանգուցյալի հետ դնում էին դենք, կեղակուր, խմիչք,

սպանում եյին նրա կնոջը և ձին, վոր հողին լինի կուշա, զին-
ված, կարողանա ձի նստել և կնոջ հողու հետ ընել: Հետո, յերբ
մարդիկ ավելի խելքի յեկան, դադարեցին այրիներին սպանե-
լուց, բայց ստիպում եյին ամուսնու գերեզմանի վրա իրեն վեր-
քեր հասցնել՝ դեմքը այլանդակել, մագերը փետել, գլխին մոխիր
ցանել ամուսնու խարուկից: Այրին ամբողջ կյանքում պետք է
չամուսնանար: Ավելի ուշ, յերբ մարդիկ ավելի խելքացան,
այրիներին իրավունք եյին տալիս՝ վորոշ ժամանակից հետո
կրկին ամուսնանալ: Մեր ժամանակներում վայրենի սովորու-
թան մնացորդը արտահայտվում է սգով, վոր յերբեմն ամբողջ
տարի յե քաշում: Վորոշյալ ժամանակից առաջ մարդու գնալը
համարվում է անվայել: Իսկ հայոց մեջ քահանայի այրին իրա-
վունք չունեի ամուսնանալ կրկին:

Թաղման ժամանակ հնումը կազմում եյին մեռելահաց
(քելեխ), վորին հանգուցյալի հողին անտեսանելի մասնակ-
ցում էր կենդանի մնացածների հետ՝ ուտելով, խմելով,
ուրախանալով: Այս սովորութիւնը պահված է քրիստոնյաների
մեջ, վոր ժառանգաբար անցել է հեթանոսներից: Մեզանում
թաղման ժամանակ հողեհաց են պատրաստում, կամ գերեզմանի
վրա տանում, կամ տանը սեղան պատրաստում: Կան տեղեր,
ուր գերեզմանոցում հատուկ շենք է պատրաստված և այնտեղ
«հողու հաց» են տալիս աղքատներին առանձին, իսկ հանգուցյալի
ազգականներին ու հարգողներին առանձին՝ հոգևորականներին
գլուխ ունենալով: Վորքան հարուստ է մարդ, այնքան ավելի
առատ է և հողու հացը (քելեխ):

Ձանազան ազգեր զանազան տեսակ են մեռելոց հիշատակ
կատարում և մեռելները թաղում: Մի քանիսը հավատում են
հողու անմահության, բայց կարծում են, թե հողին այնպես է
կապված բնակարանի հետ, վոր կարող է ընդմիջտ մնալ այն-
տեղ (տանը). դրա համար ել, հենց վոր մարդ է մեռնում,
շտապով բաց են անում դռներն ու պատուհանները, վոր հողին
կարողանա հեշտությամբ դուրս թռչել տանից: Բայց հենց վոր
դուրս են բերում դագաղը տանից, դուռն ու պատուհանները
պինդ փակում են: Այսպես են անում գերմանացիք զանազան

վայրերում: Աֆրիկայում ապրող վայրենիները հանգուցյալի
գլխին այլ խաղ են խաղում: Նրանք հավատում են, վոր հան-
գուցյալի հողին բնակվում է այն գազանների մեջ, վորոնք
լավում են դիակը: Ուստի նրանք հանգուցյալին նետում են
գազաններին իբրև կերակուր, բայց միևնույն ժամանակ մտածում
են, վոր հողին կարող է գլխի ընկնել և չթռչել դիակի յետևից:
Կնշանակե, նրան պետք է շղկեցնել: Վայրենիները առագ դուրս
են բերում մեռելին, մի քանի անգամ արագ շրջեցնում են
խրճիթի շուրջը, վոր հողին նրա հետ պտույտ գա, ապա արագ
տանում են անտառի խորքը, դին նետում են և իրենք զանա-
զան ճանապարհներով վազեվազ տուն վերադառնում: Հողին,
ճանապարհը կորցնելով, վերադառնում է դիակի մոտ և կերա-
կրի հետ մտնում է գազանների կամ թռչունների մարմնի մեջ:

Մի քանի վայրենի ժողովուրդ իրենք են ուտում իրենց ազ-
գական հանգուցյալներին և միաժամանակ յերկու նպատակի յեն
հասնում. ինչպես բացատրում են նրանց քրմերը՝ նախ հանգուց-
յալի մարմինը, յեփած ուտելով, կամ խորովելով և ուտելով,
նրանք արագ ազատում են հողին մարմնից, իսկ յերկրորդ՝ նրա
հողին, մաս-մաս իրենց մարմնի մեջ մտնելով, զորացնում է
իրենց հողին:

Պարսիկները մեռնողի մոտ պահում եյին մի շուն, իսկ դիակը
տալիս եյին ուտելու սրբազան շներին: Այս արարողությամբ՝
պարսկի հողին տեղափոխվում էր շան մարմնի մեջ:

Այսպես ուրեմն՝ ամեն մի թաղման արարողություն՝ քելեխ,
թաղման ձևեր, զոհաբերություններ, հնարված են վողիներին, հո-
գուն, աստվածներին և սատանաներին հիմարաբար հավատալուց:
Բայց քանի մարդիկ դադարել են վայրենությունից և վորսորդու-
թյունից անցել են անասնապահության ու յերկրագործության,
նրանց արարողություններն ու զոհաբերություններն ել մեղմա-
ցել են:

Հացն ու գինին յերևան գալով, ծեսերի ժամանակ ավելի ու
ավելի փոխարինել են մարդկային և կենդանական մարմինն ու
արյունը: Սրան մենք ելի կվերադառնանք, իսկ այժմ խոսենք
դժոխքի և դրախտի մասին:

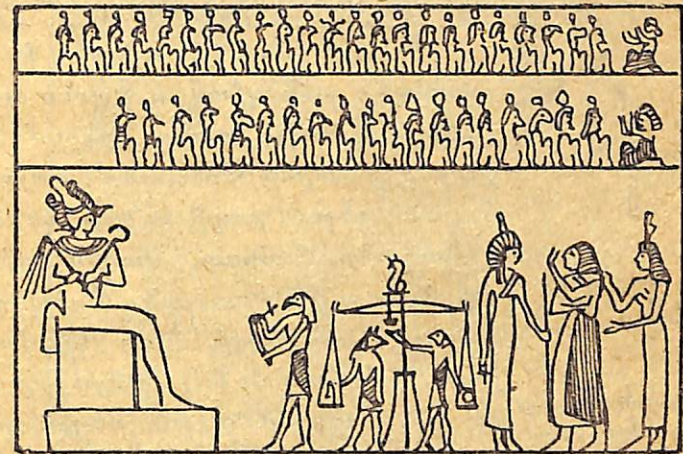
Չարերին պատժելու, իսկ բարիներին վարձատրելու գաղափարը շատ հին է: Յեզիպտացիք և ասորեստանցիք, վորոնք վեց հազար տարի առաջ են ապրել և յերկրպագել արևին, աստղերին, մարդ-աստծուն, գազան-աստծուն, — արդեն հավատում էին դժոխքի և դրախտի գոյությանը: Յերկու ժողովուրդներն էլ ունեյին թագավորներ, գործ, տաճարներ, քրմեր, սորուկներ, առևտրականներ, յերկրագործներ և արհեստավորներ. նրանք յերկուսով էլ ունեցել են ռազմական և առևտրական նավատորմի՞ առաջատար և թիավոր: Ունեցել են որենքներ, դատավորներ ու պաշտոնյաներ, վորոնք դատել են հանցագործությունները և չարագործներին պատժել:

Այս ժողովուրդները հավատացել են հոգու անմահության, ուստի և, ինչպես միշտ սովորական է, հանդերձյալ կյանքը յերևակայում էյին իրենց յերկրավորի պես: Դեռ այս քիչ է, նրանք հավատում էին մեռելների հարության և հանգուցյալների դիակները այսպես էյին պատրաստում. հանում էին փորոտին, լցնում զմուռով և այլ գեղերով, վոր չփաեն, ու չորացնում էին: Այսպիսի չորացրած դիակները նրանք գետեղում էին չոր, քարե դազաղներում և այնտեղ դնում էին ուտելիք և ամեն տեսակ զենքեր ու գործիքներ: Պատերի վրա նկարում էին հանգուցյալի կյանքից առած զեպքերը, ընտանիքի կենդանագիրները (պատկերները), ձեռքը տալիս էին թողության աղոթք, վորով մեռելները պիտի ներկայանային Ոգիբիս աստծուն և աղերսելին նրան հարության և հավիտենական փրկության համար:

Յեզիպտացիք կարծում էյին, վոր յեթե իրենք ունին որենք, դատաստան և դատավորներ, — այդ ամենը կունենան և աստվածները: Հետաքրքիր է նիշել, վոր հին ժողովուրդների մեջ շատ եր տարածված խաչի նշանը, և այս այն ժամանակ, յերբ քրիստոնեության մասին խոսք անգամ չեր կարող լինել (ավետարանը գրելուց հազարավոր տարիներ առաջ): Այսպես, արևի աստծու պատկերը սկզբում անվի ձև ուներ, կենտրոնում չորս ճաղերով. հետո յեզիպտացիք սկսեցին պատկերացնել միայն ճաղերը, վորից և ստացվեց խաչը:

Արևի բոլոր աստվածները պատկերանում էյին կամ գրիխին բոլորակ պսակով կամ խաչը ձեռին: Այդ արևը ճաղերով խաչաձև հաճախ նկարում են նաև քրիստոնեական պատկերում (նկ. 11. եջ 27, ուր պատկերացրած է Քրիստոսի լուսապսակը):

14-րդ նկարը հանած է յեզիպտական պատկերից, վոր ներկայացնում է անեղ դատաստանը, ցույց է տալիս, թե ինչպես յերկրավոր դատաստանը մարդիկ յերկինք են տեղափոխել: Այստեղ նկարված է, թե ինչպես հողին յերկար թափառումներից ու սառապանքներից հետո կանգնում է մեռելների բարձրագույն

Նկ. 14. Յեզիպտական անեղ դատաստանը

դատավորի, Ոգիբիս աստծու և հոգիներ կլանող դիցուհու (աստվածուհի) առաջ, վորը զրկում է անմահությունից, յեթե նրանք մեղավոր դուրս գան:

Նկարի վերևում, աջ կողմից, յերկու հոգիներ, կանգնած քառասուն յերկու դատավորների առաջ, արդարանում են իրենց մեղքերից: Դատավորական կազմի մեջ կան զանազան բարի աստվածներ, վորոնց գլխի վրա, ի նշան նրանց սրբության, կան հրեղեն լեզուներ: Հոգիները, բարձրացնելով աղաչավոր ձեռները, կարդում են թողության աղոթքը, վոր դրել էյին նրանց ձեռքը, և հիշում են իրենց բոլոր բարի գործերը:

Ներքևում հոգին կանգնած է կշեռքի առաջ. նա արդեն ապացուցել է, վոր, նախ՝ նրա ազգականները կամ վորդիները իր մանվանից հետո նրա համար աստվածներին զոհ են մատուցել, իսկ քահանաները աղոթել են նրա համար, յերկրորդ՝ նա, այսինքն հոգին, դեռ կենդանության ժամանակ յերկրի վրա տաճարներին և քահանաների ոգտին տվել է իր կայքի վորոշված մասը. յերրորդ՝ նա իրեն պահել է այնպես, ինչպես վոր սովորեցրել են քահանաները և արքայական որենքները: Քառասուն յերկու դատավորները, ի նշան նրա արդարության, տվել են նրան նշանիկ, բայց այդ քիչ է. պետք է դեռ այդ հրեզեն նշանը կշեռել, դա դնելով կշեռքի մե թաթը, իսկ մեղքերը՝ մյուս:

Նկ. 15. Յեզիպտական դեժոնքի ծառայողներից մեկը

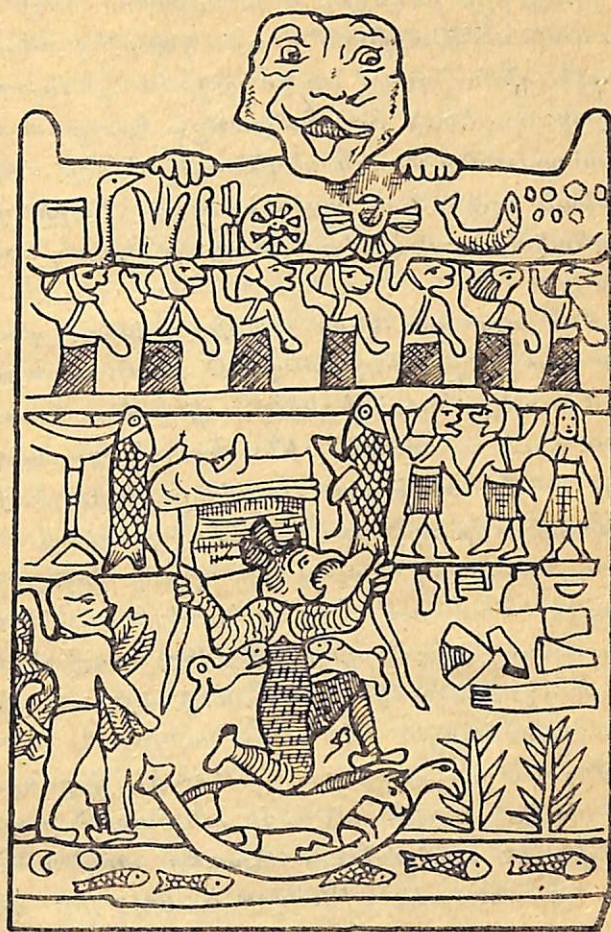
կշեռքի մոտ կանգնած է Անուբիս աստվածը՝ շան գլխով, և Գտուս աստվածը՝ բազեյի գլխով, նրանք կշռում են, իսկ յերրորդը՝ արևի աստվածը՝ խաչով զրում է, ստուգելով բարի և չար գործերը, և զեկուցանում հոգու մասին մեռելների բարձրագույն ասածուն, Ողբիսին, վոր նստել է գահույքի վրա: Ողբիսը վորոշում է (վճռում է)՝ հանցավոր է հոգին թե՛ վոչ, արդար է թե՛ մեղավոր: Հոգու յերկու կողքերին կանգնած յերկու դիցուհիներ ի կատար են ածում նրա վճիռը: Յեթե հոգին մեղավոր է, տեղն ու տեղը նա զրկվում է անմահությունից և ընդմիշտ մեռնում: Յեթե արդար է, նրան տրվում է անմահություն և իրավունք ապրելու հավիտյան, ուր վոր կցանկանա՝ յերկրում, յերկնքում, նորից մտնել մարդու, գաղանի կամ թուչնի մարմնի մեջ:

15-րդ նկարում հանած է ստորագույն աստվածներից մինը, վորը կլանող-դիցուհու հետ վոչնչացնում է մեղավորների հոգիները:

Այսպիսի անեղ դատաստանի հավատալիքներ, բացի յեզիպտացիներից, ունեցել են և պարսիկները, հին հնդկացիք, քաղդեացիք: Հայերը, իբր արևելքի հին ժողովուրդ, մոտ մանավանդ պարսից և քաղդեացոց՝ շատ նման սովորություններ են ունե-

ցել նրանց հետ, մասնավորապես ննջեցյալի հոգու, հանդերձյալ վիճակի և նրա այսպեղեզմանյան արարողության:

Հայոց մեջ էլ ննջեցյալի հոգին շարունակում եր իր կյանքը՝ մարմնից անկախ: Նրա մերձավորները նրա հետ թաղում էին

Նկ. 16. Քաղդեացիները այսպես էլին պատկերացնում մահն ու դժոխքը

ուտելիք, զենք, սպանում էլին նրա ձիերը, շները, ստրուկներին, հարձերին: Նույնիսկ մերձավոր ազգականները անմասն չէլին մնում՝ մագերը կտրում կամ փետում էլին, յերեսներից, մարմնից, կծելով կամ զենքերով խոցոտելով արյուն հանում: Իսկ վոր-

բասաց կանայք («գուսանք») կամ «յեղերամարք») յերգով պիտի հռչակեյին նրա կենդանութեան գործերը: Հանդերձյալ կյանքում դատաստանն ու հատուցումը, պարսից նման, կարճ եր. հոգին մազե կամուրջով պիտի անցներ, և նրան ոգնում եյին իր բարի գործերը, վորոնք, իբր գեղեցիկ և անուշահոտ հոգիներ, դիմա-վորում եյին և մի ակնթարթում մազե կամրջից անց կացնում. իսկ մեղավորին դիմավորում եր զարշելի դեմքով գարշահոտ վո-գին, նրա չար գործերի մարմնացումը, և գլորում դժոխքը:

Ահեղ դատաստանի մասին տեղեկութեաններ տալիս են նաև հին քաղղեական գրքերն ու պատկերները: Քարի վրա փորա-գրված քաղղեական պատկերից հանած մի նկար դնում ենք այս տեղ (նկ. 16):

Վերևում և այդ պատկերի յետևից գլուխը դուրս է հա-նել մահվան աստվածը: Մեջ տեղում՝ մեռած քաղղեացին իր մահիճում: Մեռածի գլխավերևում, ինչպես նաև վտանքի մոտ — յերկու ձուկ աստվածներ են: Քաղղեացիք ապրում եյին Պարսից ծոցի ափին, ծովեզրյա ժողովուրդ եյին, ծովային առե-տրով, ձկնորսութեամբ եյին զբաղվում. մի խոսքով, ծովը նրանց կերակրում եր, ծովն էլ կարող եր նրանց վոչնչացնել՝ փրշ-րելով փոթորկի ժամանակ նրանց նավերն ու մահուկները: Այս իսկ պատճառով քաղղեացոց գլխավոր աստվածներն էլ ծո-վային եյին և ձկան պատկերով: Ուստի այդ աստվածներն էլ վճռում եյին այն հարցը՝ թե հոգին արգմբ է թե մեղավոր: Վերևում կանգնած են բարի աստվածները, վորոնք պաշտպա-նում են հոգին, իսկ ներքևում, ծովի անդնդում, մոլեգնում են դեբը և հոգին են պահանջում: Այստեղ արդեն մեզ բոլորո-վին ծանոթ նկարներ են՝ թևավոր և պոչավոր դեբը, յերկ-գլխանի ոճ, իսկ ոճից ու ձիւց վերև՝ ինքը սատանան: Նկարի վերևում — արև աստծու պատկերը՝ հրեղեն անիվի տեսքով, ճաղերով, և դիցուհի աղամլին, այնտեղ էլ զրախտը արգար-ների համար:

Հոգու թափառումների ու տառապանքների, ահեղ դատաս-տանի, զրախտի ու դժոխքի մասին յեղած ստահող պատմու-թյունները հնարել են դեռ հին հեթանոսները և նրանց ջրմերը,

իսկ քրիստոնեական ջրմերը, կամ քահանաները, հարմարացրել են այս սարսափելի հեքյաթները քրիստոնեութեան, փոխ առ-նելով հին հեթանոսներից: Այս հիմարութեանները մարդկանց ինչին եյին պետք, վորոնք այլևս վայրենիներ չեյին: Պատասխանը պարզ է: Հեթանոս ջրմերը, տեսնելով իրենց հօտի յերկյուզը մահվան ու դեբի նկատմամբ, հնարել են, վոր իբր իրենք աստվածների կամքը կատարողներ են, և աստվածները նրանց իրավունք են տվել մեղքերի համար փրկանք ստանալ: Ինչպես արդեն հիշատակեցինք, արդար եյին դուրս գալիս նրանք, վո-րոնց համար նախ՝ աղոթել են ջրմերը տաճարում (իհարկե, վճարով) և վորոնք զոճ ու նվերներ են մատուցել սրբազնագործ պաշտոնյաներին. յերկրորդ՝ փրկվել են նրանք, վորոնք իրենց կեն-դանութեան ժամանակ արդեն զոհաբերել են տաճարին իրենց կարողութեան նշանավոր մասը, և վորքան շատ են զոհաբերել, այնքան ավելի յեն արժանացել պարգևի. իսկ յերկրում այս նվեր-ներից ու կայքերից հարստանում եյին տաճարներն ու ջրմերը:

Քրիստոնեական քահանաները նույնպես գլխի յեն ընկել, թե վնրջան ոգտակար է վաճառել մեղաց թողութեան և ել ավելի, քան հեթանոսները, նկարել դժոխքը և զրախտը, և ել ավելի վախեցնել խավարամիտներին, հավատացյալներին: Քրիստոնյա-ները բանը այնտեղ հասցրին, վոր համարյա ամեն մի՝ նույնիսկ աստծու առաջ գործած՝ ամենածանր մեղքերից ել կարելի է փրշ-կանքով ազատվել՝ փթանոց մոմեր բերելով, տաճարին՝ գան-դակներ, վանքին՝ կայքը նվիրաբերելով, միայն թե քահանա-ները և արեղաները մեղքերը թեթևացնեն. վորովհետև «ով չի մեղանչում, նա յել չի գղջալ, իսկ ով չի գղջում, նա յել չի փրկ-վում»: Կնշանակե, զործիր ամեն տեսակ մեղք, կատարիր յե-ղեոսներ, ապա գղջա, և բոլորն էլ կսրբվի: Այս բանի լավ որի-նակ տալիս է յերանելին Դավիթ, ինչպես նրա կյանքն է ցույց տալիս, վոր մինչև զառամյալ հասակը ավազակապետ եր: Կողոպ-տում եր, մորթում բոլորին՝ ծերերից սկսած մինչև մանուկները, հարբում, առևանգում, հրդեհում, չարչարում, տանջում մարդ-կանց. իսկ ծերութեան ժամանակ սկսեց իր հոգու մասին մտա-ծել, Վանք մտավ, թանգազին նվերներ տվավ, արեղա դարձավ,

ծում եր պահում, աղոթում, ուստի նրա բոլոր մեղքերը քա-
վեցին և յեկեղեցին նրան սրբոց կարգը դասեց:

Ավելի պարզ վարվեց կաթոլիկ յեկեղեցին: Հռոմի պապը,
սուրբ հայրը, մի ժամանակ ինդուլգենցիաներ եր վաճառում,
այսինքն վաճառում եր զանազան մեղքերի (սպանութուն, գո-
ղութուն, թալան, բռնաբարութիւն, սրբապղծութիւն, ավա-
զակութիւն, արբեցողութիւն, անառակութիւն, ստութիւն և
այլն՝ պատվիրանների ամեն տեսակ խախտում) թողութիւնը
վավերացնող թղթեր: Աբեղաները ման ելին ածում այս թղթերը
մասունքների և սուրբ հաղորդութիւնների հետ և վաճառում
մեղավորներին մեծագին գումարներով:

Մեղավորները՝ մարգասպանները, գողերը և այլն, գնում ելին
այս թղթերը և համարվում ելին արդար: Շատերն ել այլ կերպ
եյին վարվում. ապագա մեղքերի թողութիւն թուղթը գնում,
իսկ հետո սպանում ելին, և ապրում հանդիստ խղճով, վոր
իրենց մեղքից՝ դեռ գործելուց առաջ՝ սրբվել են: Հռոմի կաթո-
լիկ յեկեղեցին մի ժամանակ քաղութիւն թղթերով այնպիսի
հարստութիւն դիպեց, վոր մինչև անգամ պետութիւններին
վոսկի յեր փոխառութիւն տալիս:

Ահա թե տխմարների և խավարամիտ մարդկանց համար հնաբ-
ված հեքյաթները վորքան յեկամուտ կարող են բերել խելոք-
ների և խորամանկների գրպաններին: Չե՞ վոր այդ մեղքերի
համար ստացած փողերը հողերը հայրերը յերկիրն չեյին ուղար-
կում, այլ այս աշխարհումն ելին վայելում: Քրիստոնյա յեկե-
ղեցին նույնպես ունի շատ գույք, տներ ու դրամագլուխ,
վոր կտակով, հողու փրկութիւն համար, թողել են մարդիկ և
վորոնք ոգտագործվում են այստեղ, յերկրի վրա: Այդ յեկամուտ-
ներից յեկեղեցու իշխանները՝ վարդապետներ, ավագ յերեցներ,
և այլն, իրենց համար են ոգտագործում և, բացի այդ, ոտճիկ
են ստանում, անուշ ուտում և անուշ խմում են, իրենց քեֆին
անհոգ ապրում: Հայոց յեկեղեցիներին ու վանքերին կտակած
գույքերի հաշվով վոչ միայն վարդապետներն ու յեպիսկոպոսներն
են ապրել ու ապրում են, այլ և ապրեցրել են ու ապրեցնում
են իրենց հեռավոր ու մոտավոր ազգականներին:

ԱՍՏՎԱԾՆԵՐԻ ՅԵՎ ԴԵՎԵՐԻ ԽԱԲԵՅՈՒԹՈՒՆՆԵՐԸ ՔՐՄԵՐԻ ԹՈՒՅԼՏՎՈՒԹՅԱՄԲ

Ամեն մի նոր կրոն ձգտում ե բարձրացնել իր աստված-
ներին, իսկ հները դեք դարձնել: Այս լինում եր այն ժամա-
նակ, յերբ մի հավատի ժողովուրդ հաղթում եր մի ուրիշ ժողո-
վրդի, ուրիշ հավատի: Բայց պատահում եր և այնպես, վոր
զանազան ժողովուրդների աստվածներ իրար ելին խառնում և մի
քանի բարի աստվածներից ստացվում եր մի շատ հզոր, անեղ
աստված, իսկ մի քանի չար աստվածներից՝ մի չարը աստված՝
սատանա:

Բայց և այնպես — չար ու բարի աստվածների անընդ-
հատ կռիւ գաղափարը մնացել ե հավատացող մարդկանց
խաղար ուղեղում, և նրանք իրենց շատ վատ ելին զգում: Մի
կողմից նրանք չեյին ցանկալ յերկրավոր բարիքները ձեռքից
բաց թողնել, մյուս կողմից վախենում ելին դժոխքից և չեյին
համարձակվում խախտել աստվածային որենքները, վոր սաբ-
քել ելին քրմերը: Ճար չկար, պետք եր խաբել: Սրբեն ասել
ենք, վոր վոմանք ազատվում ելին փրկանքով, մի քանիսը, համա-
ձայնութիւն գալով քրմերի հետ, ուրիշ խաղեր ելին խաղում:
Այսպես, հին Հռոմում, ըստ նախնի կրոնի, պիտի Տիբեր գետը
ձգեյին յոթը գլուխ, վորորմած դարձնեյին ջրի ասածուն: Սկզբում
ուղղակի կտրում ելին ստրուկների գլուխը և ի փառս ասածո՝ գետն
եյին նետում: Հետո ափսոսացին ստրուկներին. չե՞ վոր ստրուկնե-
րին փողով են առնում, աշխատանքի համար ել հարկավոր են.
սկսեցին գետը նետել յոթ մեկոնի (խաշխաշի) գլուխներ: Քրմ-
մերը, ընծաներ ստանալով, չեյին վիճում, ասելով, թե սուրբ
գրքի մեջ ասված չե՞ ինչ գլուխներ, այլ միայն ասված ե՞
«յոթը գլուխ»:

Ել ավելի խորամանկ են վարվում հրեաները, վորոնց
որենքը արգելում ե շաբաթ որը աշխատել, ձեռքով բան տանել
և քաղաքի սահմանից դուրս գալ: Սակայն Թալմուդում ուրբի-
ները բացատրել են, վոր մի հարկի տակ ձեռքին կրել կարելի

յե. գնալ կարելի յե այսքան սաժեն այն տեղից, ուր գտնվում ե տան ո՛ջախը և հացը: Յե՛վ անա ավաններում հրեաները պարան են կապում անից մինչև փուռը, կամ ուր վոր հարկավոր ե, և դուրս ե գալիս, վոր տները միացած են, կնշանակե, նրանց կտուրներն ել մի յեն, հետևաբար, կարելի յե գնալ փուռը և հաց կրել: Իսկ յերբ հրեան ցանկանում ե շուկայից մի բան գնել, տուն տանել, նա վարձում ե մի բեռնակիր, ու նա տանում ե, իսկ ինքը գնում ե յետեից, և որենքը չի խախտվում: Շաբաթ որը յերեխաները գալրոց են գնում, իսկ նրանց զրքերը և տեսարակները ծառան տանում ե գալրոց և բերում տուն: Դուրս ե գալիս, իբր թե յերեխաները շաբաթ որը չեն պարապել:

Ավելի ձեռնտու յեր հնումն հրեաների քավության նոխազի սովորությունը: Հավաքվում եր ժողովուրդը Յեհովային աղոթելու, իսկ քահանաները և դևոացիք բռնում եյին մի նոխազ (այծ). սրան յուրաքանչյուր հավատացյալ ձեռք եր դիպցնում, աղոթք կարդալով, և այս միջոցով նրանց մեղքը անցնում եր նոխազին: Յերբ այսպես նոխազի վրա եյին բառնում բոլորի մեղքերը, նրան տանում եյին անապատ ու բաց թողնում, վոր գիշակեր գազանները հոշտան: Իսկ յերբ նրան պատուտում եյին գազանները, նոխազի հոգու հետ հրեաների մեղքերն ել անցնում եյին նրանց մեջ. աղոթող հրեաները սբրվում եյին իրենց մեղքերից: Հուսմի պապերի քավության թղթերի նման մի բան եր դուրս գալիս:

Ասենք խավար, հավատացող հրեաները այժմ ել այս ձևով խաբում են իրենց աստծուն՝ Յեհովային և զևին: Իրենց սոներից մինի նախորեյի յերեկոյան ամբողջ ընտանիքն ուղևորվում ե դեպի հավաքուն, յուրաքանչյուրը վեր ե առնում մի մի հավ կամ մի-մի ձուտ և, աղոթք ասելով, պտտում իր գլխի վերևում: Այսպիսով, նրանց բոլոր մեղքերը մտնում են հավերի մեջ: Հետո այդ հավերի գլուխը կտրում են, հավերի հոգին դուրս ե գալիս արյան հետ և իր հետ տանում ե բոլորի մեղքերը ուղիղ զևին, իսկ հավատացյալ հրեաների հոգին մաքրվում ե մեղքերից: Հետո այդ հավերը ջրի մեջ են դնում, վոր արյունը դուրս տա, վորովհետև արյան կաթիլների մեջ կարող եր մնալ հավի

հոգին, նրա հետ ել՝ խրված-մնացած վորևե մեղք: Այս արարողություններից հետո հավին ուտում են:

Դժոխքը, դրախտը, անեղ դատաստանը և թաղման ծեսերը բացատրեցինք, այժմ անցնենք կրոնի այլ հիմքերին:

ԱՍՏՎԱԾԱՅԻՆ ԽՈՐՀՈՒՐԴՆԵՐԸ (ԳԱՂՏՆԻՔՆԵՐԸ) ՅԵՎ ԶՈՂԵՐԸ

Մենք գիտենք, թե մարդու և գազանների նման աստվածներն ու դևերը վորտեղից են ծագել, գիտենք մեռելոց հոգիների պաշտամունքը ինչպես են առաջ յեկել, ինչպես ե ծագել անեղ դատաստանի, դրախտի և դժոխքի միտքը: Բոլոր կրոնների, բոլոր ծեսերի հիմքը կազմում են այս բոլոր հավատալիքները: Այս ամենը աճել են հին ժողովուրդների ամենախավար սնտիապաշտություններից: Բայց այնպիսի ծեսեր, ինչպիսիք են վրկանքով (փողով) մեղքերի թողություն տալը, տաճարներին նվերներ բերելը, — հնարել են կրթված քրմերը և քահանաները՝ ժողովրդի զբաղաններից իրենց ոգտին փող պոկելու համար: Մնացած ծեսերն ու խորհուրդները, վորոնց մասին պիտի խոսենք այժմ, նույնպես ստեղծել են քրմերն ու քահանաները, վորոնք իրենց ձեռքն են հավաքել հետոհետե ավելի մեծ իշխանություն: Հավատացյալներից ավելի կրթված ու խելոք լինելով, նրանք կաշկանդել են այդ հոտը ամեն տեսակ ծեսերով, ուխտերով, պահքերով ու տոներով այնպես, վոր հավատացյալները իսկապես «վոչխարների հեզ հոտ» են դարձել, իսկ հոգևոր հովիվները, նայած իրենց շահերին, արածացրել կամ խուզել են նրանց:

Սրբազնագործ պաշտոնյաների հաշվին գալիս եր, վոր ամենքին ել «ծառա աստծո» դարձնեն և դրանով իրենց «ծառան», ստրուկը շինեն, վորովհետև քրմերը ամեն բան անում են աստծու անունից: Այս նպատակով ել ծեսերի մեջ մտցրել են աստվածներին և դևերին հմայիչ խոսքեր ուղղելը — կախարդությունը, վհուկությունը, հմայությունը, պատմություններ աստվածների և դևերի հայտնության մասին և այն ամենը, ինչ վոր հնարել են հին վայրենիների յերեխայական մտքերը: Կրո-

նական ուսմունքը դիտմամբ խճճում ու խրթնացնում էյին, վոր հավատացյալները առանց քրմերի և քահանաների ցուցմունքին ու բացատրության վոչինչ չհասկանային իրենց դավանած հավատից: Յե՛վ վորպեսզի հավատացյալները չհակառակէյին և ամեն ինչ առանց դատելու ընդունէյին, կրոնի պաշտոնյաները մատնացուցց էյին լինում աստծու հայտնության վրա և ամեն մի անհասկանալի բանի համար ասում էյին, վոր այս կհասկանան միայն արդարները:

Սրանով է բացատրվում, ի միջի այլոց, այն, վոր կաթոլիկական յեկեղեցին աստվածաշտական գրքերը չի թարգմանում հավատացյալների խոսակցական լեզվով, այլ ամբողջ աստվածապաշտությունը կատարվում է լատիներեն: Հրեաները աստվածապաշտությունը կատարում են հին հրեական լեզվով, պրովոսյափները՝ հին սլավոներենով, հայերը՝ գրաբար, թյուրքերն ու թաթարները՝ հին արաբերենով: Այս բոլոր լեզուներն էլ կամ ժողովրդին բոլորովին անհասկանալի յեն կամ հասկանալի յեն հազիվ հարյուրից մեկին: Այս պայմաններում հավատացյալը ակամա պիտի դիմե քահանային, ուրբուն կամ մոլլային և բացատրություն կամ ցուցմունք ստանա:

Աստվածապաշտությունը ինքն էլ կատարվում է այնպես, վոր հավատացյալները ամեն բան չեն տեսնում: Տաճարներն ունին սեղաններ, սրբություն սրբոց, ուր կարող են մտնել միայն ձեռնադրվածները: Ինչ վերաբերում է այնպիսի խնդիրներին, ինչպիսին՝ ո՞վ է աստված և ի՞նչ է նա, ի՞նչ տեսք ունի նա, — քրմերը և քահանաները դրան պատասխանում են՝ թեև զանազան կերպ, բայց միևնույն բանը:

Ռարբիները մինչև անգամ արգելում են աստծու անունը տալ, ո՞ւր մնաց նրա մասին դատել. նրան կարելի յե աղոթել, փառաբանել, բայց փորձ անել, իմանալ, թե նա ինչպիսի բան է — այդ հանցանք է: Կմեռնես, և յեթե արդար դուրս կգաս, կտեսնես ինքդ: Մովսեսը նրա մարգարեն էր, նա յել չեր տեսել աստծու յերեսը, այլ միայն զգացել էր նրա ներկայությունը և տեսել նրա նշանները: Ուստի և հրեաները իրենց աստծուն, Յեհովային, վոչ մի կերպ չեն պատկերացնում:

Մուսուլմանները և նրանց մարգարեն՝ Մահմեդը, նույնպես աստծուն չեն տեսել և նրան ամենևին չեն պատկերացնում:

Քրիստոնեական քահանաները իրենց հերթին խորհուրդ են տալիս, վորքան կարելի յե քիչ դատել աստծու մասին. և հիշեցնում են յերրորդ պատվիրանը. «Մի հիշիր քո տիրոջ, աստծու անունը, իզուր տեղը»: «Մի առնցուս զանուն աստուծո քո ի վերա անտյաց»): Քրիստոնյաները «յերեք անձինք և մի աստվածություն» վարդապետությունը փոխ են առել յեզիպտացիներին և հնդկացիներին, վորոնք դրան հասել էյին հինգ հազար տարի առաջ: Իսկ յերբ հավատացյալները ցանկանում են հասկանալ այդ հանելուկը, նրանց ասում են. կա հայր աստված, կա վորդի աստված և սուրբ հոգի աստված, բայց այս բոլորը մի աստված և «խորին խորհուրդ է այս», վոր կարելի յե հասկանալ (ըմբռնել) միայն աստվածային հայտնությամբ: Այս գաղտնիքը հասկանում են միայն սուրբ ընտրյալները, իսկ մնացածները պետք է միայն հավատան, վոր այս այսպես է, այլ վոչ թե մտածեն (խորհեն), վորովհետև ըստ կաթոլիկ, հայ, պրովոսյավ սուրբ հայրերի ուսուցման միտքը ամեն չարյաց մայրն է («միտք են ծնող ամենայն չարյաց»): Այսպես բոլոր կրոններն էլ բոլոր ուժով ծածկում են աստվածային գաղտնիքը հավատացյալներից և դրա վրա խորհելը (մտածել, դատել) արգելում են: Այս նրա համար են անում, վորովհետև վոչ մի գաղտնիք չկա: Այս նույնն է, ինչպես վոր մի քանի կաթոլիկ յեկեղեցիներում մեծամեծ վճարներով ցույց են տալիս մադոննայի (տիրամոր) մագերը: Դուրս է գալիս արեղան, և իբր թե բռնել է մատներով մազը, և ասում է. «Ահա աստվածամոր մազը: Ով բոլոր մեղքերից ազատ է, նա միայն կտեսնի այն»:

Հավատացյալները՝ աչքերը չուած՝ նայում են, բայց վոչինչ չեն տեսնում: Հետո լացով գետին են ընկնում և աստծուց խնդրում մեղքերին թողություն, վոր արժանանան աստվածամոր մազը տեսնելուն: Իհարկե, այդպես վոչ վոք էլ յերբեք չի տեսնիլ այն մազը, վորովհետև արեղայի ձեռին վոչինչ չկա. — դուրս է գալիս, վոր դատարկ ձեռքով է, բայց սրիկայություն է անում, շառլատանություն է անում:

Այդպիսի խաբէյություններ շատ հաճախ գործ են դնում բոլոր կրօններին և դավանություններին պատկանող յեկեղեցիները: Բավական է հիշել, որինակ, հայ-լուսավորչական յեկեղեցու «մեռոնորհներ», պղծե կաթսայի մեջ լցված հեղուկը (մեռոնը) իբր թե յեփ է գալիս (տաքանում է) միայն այն րոպեյին, յերբ նրա մեջ են թաթախում «Լուսավորչու աջը»: Ճշմարտությունը սրիկայաբար թագցնում են հավատացյալներին, վորոնք չգիտեն, թե քիմիական ինչ գործողություն են կրօնավորները կատարում, յերբ ցանկանում են պղինձը տաքացնել:

Գիտությունը բոլոր հեղյաթներից հզոր է և կարողացել է մերկացնել «աստվածների խորհուրդները», վորոնք գազտնիք չեն, այլ պարզ սնտախապաշտություն: Գիտնականները ուսումնասիրել են հնդիկների կրօնը, վորի հիմնադիրը համարվում է կրիշնան, Վիշնու աստծու վորդին, վոր յերկիր է իջել մարդկանց փրկելու համար: Այս կրիշնան, վորի ուսմունքը ստեղծվել է քրիստոնեության յերևալուց 3000 տարի առաջ, նույնպէս խոսում էր յերրորդության մասին: Նա պնդում էր, վոր աստվածությունը կազմված է յերեք աստվածներից՝ Բրահման՝ հայրը, Մայիա՝ մայրը, Վիշնու՝ վորդին: Նա ասում է, վոր Բրահման հայրը՝ այդ հոգին է: Ինչպէս ամեն մի մարդու մեջ, յուրաքանչյուր գազանի մեջ, թռչնի ու ձկանի մեջ, ամեն մի ծառի, քարի, արևի, կրակի, գետի, ծովի մեջ՝ հոգի կա, այնպէս էլ ամբողջ աշխարհում կա ընդհանուր հոգի և այս հոգին՝ աստված Բրահման է: Հոգին առանց մարմնի չի լինում, ուստի բոլոր մարմիններն էլ յերկրի վրա մի ընդհանուր նյութից են, և աշխարհի ամբողջ նյութը, բոլոր մարմինները և նյութերը, ինչ վոր կան յերկրի վրա և յերկնքում, կազմում են մի նյութ, մի մարմին, վորի մեջ նստած է աստվածային հոգին՝ Բրահման, իսկ տիեզերական մարմինը՝ այդ դիցուհի Մայիան է, մայրը: Նա ասում է, վոր մարմինը չի կարող ապրել առանց հոգու, հոգին էլ՝ առանց մարմնի. միայն այն դեպքում, յերբ մարմնի մեջ հոգի կա, կա և կյանք, այսինքն վորդին աստված — Վիշնուն: Հոգու և մարմնի բաժանումը մահն է:

Այստեղից կրիշնան յենթադրում էր, վոր մարդն էլ յերրորդություն է. նրա մեջ Բրահմայի հոգին միանում է Մայիայի մարմնի հետ. և այս միացումից ծնում է մարդու կյանքը: Ուրիշ խոսքով, աստված էլ այնպէս է կազմված, ինչպէս մարդը:

Ահա ինչպէս է սովորեցնում հնդիկների կրօնը: Հնդիկները քրմերը այս ծածուկ են պահում իրենց ժողովրդից, բայց գիտնականները, ուսումնասիրելով գրքերը, իմացել են և ապացուցել, վոր քրիստոնեությունը իր յերրորդության վարդապետությունը ամբողջովին փոխ է առել հնդկացիներից, մտցնելով աննշան փոփոխություններ: Հայր աստծուն քրիստոնյաները պահել են, կոչելով նրան Սաբաովթ, պահել են և վորդի աստծուն՝ անվանելով Գրիատոս, իսկ Մայիա դիցուհուն Մարիամ են անվանել և յերրորդությունից հեռացրել են, նրա տեղը դնելով քաղղեական դիցուհուն — աղավնուն, կոչելով նրան աստվածային հոգի:

Ուսումնասիրելով բոլոր կրօնները, գիտնականները համոզվել են, վոր մյուս ծեսերն ու խորհուրդներն էլ, վոր կազմում են գլխավորը ժամանակակից կրօնների (հրեական, քրիստոնեական և մահմեդական), միայն ձևափոխություններ են այն սովորությունների և արարողությանների, վոր հնարել էին հեթանոսները:

Վերցնենք, որինակ, զոհաբերությունը և հաղորդությունը ամեն տեսակներով, ինչպէս վոր յեղել են և այժմ էլ կան: Ամենից սարսափելին, վոր հնարել են մարդիկ, այդ այն է, վոր նրանց աստվածները սնվում են կենդանի արարածների հոգով, նույնպէս և արյունով, սրտով, ուղեղով, ուր վոր այդ հոգին ապրում է կենդանու, թռչնի, մարդու կենդանության ժամանակ: Յեթե ընենք կրօնները, կտեսնենք վոր նրանք բոլորն էլ արյունով են վողոված:

Հիմա հիշատակենք մարդկային զոհաբերության բոլոր ամենահայտնի դեպքերը, յերբ մարդկային հոգիներով հազեցնում էին աստվածներին և մեղմում նրանց բարկությունը: Մարդիկ միշտ հավատացել են և այժմ էլ դեռ հավատում են, վոր դժբախտությունները աստվածային բարկության հետևանք են,

ուստի աշխատում են վորքան հնարավոր և շուտով շահե-
բարկացած աստծուն գոհով:

Այսպես, հին փյունիկեցիները, վոր պաշտում էին Մորիս
աստծուն, շինել էին աստծու մի մեծ պղնձե արձան, վոր շի-
կացնում էին, և ծնողները կուռքի բերանն էին նետում իրենց
յերեխաներին՝ թմբկի, պարի ու յերգի տակ:

Հին Հունաստանում խոլերայի և ժանտախտի ժամանակ
Արտեմիս դիցուհու տաճարի վրա ամեն որ վիճակով մորթում
էին մի քանի մարդ, վոր դիցուհու բարկությունը մեղմեն:

Հին Հռոմում ամեն որ Յուպիտեր աստծուն գոհ էին բե-
րում մի-մի մարդ. իսկ Սպարտայում Դիանա դիցուհուն գո-
հում էին մանուկներ, վորոնց ճիպտով ծեծելով, սպանում
էին տաճարի սեղանի վրա:

Գացիոս Մարիոս, հռոմայեցի զորավարը, աստվածներից
ոգնություն խնդրեց, վոր հաղթություն տանի, և յերբ հաղթեց
թշնամիներին, կիմբերներին, իր դուստր Կայսուրնիան նրանց
գոհեց: Հին հունաց զորավար Ագամեմնոնը աստվածներին գոհ
բերեց իր Իփիգենիա աղջիկը, վորպեսզի իրեն հաջող հողմ
ուղարկեն և փոթորիկներից ազատեն: Նույնը անում և և բա-
րեպաշտ հրեա զորավար Յեփթային, վորը Յեհովայի ոգնու-
թյամբ շարդել էր թշնամի՝ հեթանոս ամմոնացոց և վորը գոհեց
իր միակ աղջկան, այրելով նրան խարույկի վրա (գիրք դատ-
պլ. ԺԱ): Այդ նույն արյունարբու աստվածը, աստվածաշնչի
վկայությամբ, պահանջեց Աբրահամից գոհաբերել, այսինքն
մորթել ու այրել խարույկի վրա, իր միակ վորդուն, և միայն
այն ժամանակ, յերբ Աբրահամը դանակը բարձրացրեց վոր
մորթի, բռնեց Աբրահամի ձեռքից ու թույլ տվեց նրան վորդու-
տեղ՝ գառը մորթել ի փառս յուր:

Հայոց մեջ մարդկային գոհեր հիշում և Պրուտարքոս՝ «Սի-
կիոնի սև քարի» առիթով, վոր մարդագոհի համար էր կանգնե-
ցրած (մեհյանի մոտ). բռնում էին գոհի վոաներից և, խփե-
լով քարին, ջախջախում էին գանգը, հորդ արյունը հոսում էր
գոհյալներից: Նույն իսկ XI դարու մի հեղինակ, Անանիա
վարդապետը, հիշելով մարդկային գոհերի մասին՝ գրում և. «Կա-

խարդված հեթանոսական հիմարությամբ, զգվելի ճենճերնե-
րով լցնում էին հարկերը (մեհյանների) և վորդոց ու աղջկե-
րանց արյունով լվանում էին «պղծալից հարկերի» հատակները»:

Վերջապես, մարդկային՝ ի պատիվ աստվածների՝ գոհերի
սարսափները գանազան կրոնների ծիսակատարության համա-
ձայն հասել և անհավատալի չափերի: Համարյա բոլոր գերի
թշնամիներին գոհում էին աստծուն, ինչպես և կրոնի դեմ
մեղանշողներին: Սուրբ սաղմուներգու Դավթի համաձայնու-
թյամբ Սավուղ թագավորի ամբողջ սերունդը գոհեցին աստ-
ծուն. «Նրանց կախեցին Յեհովայի առաջ» — գրում և աստվածա-
շունչը:

Հին մեքսիկացիք, վորոնք ապրում էին Ամերիկայում,
առանձնապես արյունալի գոհեր էին մատուցանում իրենց
Վիցլիպուցլի աստծուն: Դեռ 1446 թվին Պրեսկոտտ ճանապար-
հորդը ականատես և յեղել 70 հազար գերիների գոհաբերության:
Ամբողջ ժողովուրդը հավաքվել էր, և յերգ ու յերաժշտության
տակ կատարվում էր մարդկային այս սպանողը: Դժբախտներին
բերում էին իրար յետևից, պառկեցնում էին սուրբ քարի
վրա, ճղում «սուրբ» դանակով կուրծքը, դողդոջուն սիրտը հա-
նում և դնում էին աստծու սեղանին, արյունը քսում էր
շրթունքներին, դիակները գլորում սանդուխներից ցած, վորտեղ
նրանց բռնում, գլուխը կտրում ու շարում էին տաճարի շուրջը,
իսկ մարմինները տանում յեփում կամ խորովում էին ժողովրդի
խնջուղի համար, վորը սկսվում էր այդ որվա բոլոր գերիները
սպանելուց հետո:

Ամեն տարի հին Մեքսիկայում այս ձևով գոհաբերում էին
տասնյակ հազարավոր մարդիկ: Բրազիլյայում մի ուրիշ հին
ամերիկացի ժողովուրդ, վորպեսզի քաղցրացնեն աստվածներին,
խեղդում էր բոլոր նորածին մանուկներին, վորոնք աշխարհ
էին գալիս այդ աստծու տոնի որը, և լափում էր:

Բացի այս, բոլոր հավատների և ժողովուրդների մեջ յեղել
և սովորություն պատի մեջ կենդանի (վողջ-վողջ) շարել մի
պատանի կամ աղջիկ, կամ յերեխա, յերբ տաճարի հիմքն էր
ձգվում: Այս նույնպես գոհ էր այն աստծուն, վորի համար տաճարն

եյին շինուած: Բայց վորքան ել վայրենի ու խտաստիրտ լինե-
յին մարդիկ, ելի սիրում եյին իրենց ազգականներին ու գա-
վականերին, վորովհետև մինչև անգամ գազաններն ել սիրում
են իրենց ձագերին և իրենց նմաններին: Բացի այս, մարդիկ վա-
խենում եյին և այն բանից, վոր նրանցից յուրաքանչյուրին
կարող ե գոհ դառնալու վիճակն ընկնել, ուստի ժամանակի
ընթացքում սկսում են հնարել ամեն տեսակի խուսափումներ,
զանցառումներ, մարդկանց չեն սպանում, այլ խեղդում են
կամ դրա նման բաներ անում:

Աֆրիկացի սևամորթ բուշմենները աստծուն գոհ են բե-
րում իրենց ճիւղերը, կտրելով այն, յերբ պատանին չափահաս
եր դառնում, և արյունը քսում քարե կուռքի շրթունքին:
Հին հրեաները, արաբները և այլ հին ժողովուրդներ ուրիշ բան
հնարեցին. կտրում եյին ամեն նորածին տղայի սեռական
անդամի ծայրից մաշկը և այդ մասը գոհում աստծուն, իսկ
աղջիկների նկատմամբ այլ կերպ եյին վարվում, քրմերը իրենց
մատը կամ աստծու քարե անդամը խրում եյին աղջկա սեռական
անդամի մեջ, զրկելով նրանց կուսությունից, ի պատիվ աստծու:
Այս արարողությունը կոչվեց թլիփատում:

Մի քանի ազգերի մեջ թլիփատում եյին, յերբ յերեխաները
չափահաս եյին դառնում: Թուրքերը տղաներին, իսկ հնդկացիք և
ուրիշ հին ազգերն աղջիկներին, յերբ սկսում են ամսական ունենալ:

Վոր սրանք աստծուն գոհեր եյին, հաստատում ե աստվա-
ծաշունչը, ուր պատմվում ե, վոր Մովսեսը մոռացավ յուր
վորդիներին մինին թլիփատել: Աստված դրա համար սպառնա-
ցավ մահ: Այն ժամանակ Սեփովրան վորդուն թլիփատեց, ար-
յուն թափեց և մանկան մարմնի մասը տվեց աստծուն, վորից
հետո աստված Մովսեսին ներեց:

Համարյա բոլոր հին ժողովուրդները սովորություն ունե-
յին գոհել իրենց անդրանիկները, վորոնց գիշերով հավա-
քում եյին տաճարի քրմերի կողմից ուղարկված մարդիկ. այդ
ժամանակից Հռոմում մնաց մի ավանդություն, վոր նորածին-
ներին հափշտակում են չար վոգիները՝ «ստրիգները», և յեթե
տան շեմքին չսրսկեն խոզի ձագի արյուն, վոգիները կսպանեն

մանկան: Նույնը մենք պատահում ենք աստվածաշնչի մեջ,
ուր պատմվում ե, վոր յերբ աստված կոտորում եր յեգիպ-
տացոց բոլոր անդրանիկներին, Մովսես հրեաներին հրա-
մայեց մի-մի գառ մորթել և արյունը խաչաձև քսել դռներին:
Մահվան հրեշտակը, արյունը ստանալով, հետն ել հողու մի
մասը, ել ներս չեր մտնիլ և մանկան ձեռք չեր տալ:

Հայերի մեջ ևս մանկանց՝ չար դեերի կողմից այս հափշ-
տակության կամ նույնիսկ մոր արգանդում սպանելու մասին՝
ալքի ավանդությունը կար: Ալքը ապրում եր գետի կամ լճի
մեջ, հաճախ յեղեգնուտում, և գիշերը, մտնելով ծննդականի
սենյակը, մանուկը գողանում եր կամ խեղդում, թողնում: Նույնը
պատմվում ե և Արտաշես թագավորի Արտավազդ վորդու մա-
սին, վորին դեերը գողացել են և տեղը ուրիշը զրել:

Այսպես, մարդիկ վայրենությունից դուրս գալուց հետո
մարդկային գոհերը փոխարինել են արյան կամ մարդկային
մարմնի մի մասնիկով կամ կենդանիներ գոհելով՝ գառներ,
աղամկներ, խոզեր, կովեր և ձիեր, նայելով թե ու՛մ ինչն
եր հաճելի կամ ավելի գնահատվում: Այսպես եր մարդկանց
մեջ, յերբ նրանք պարապում եյին վորսորդությամբ, անաս-
նապահությամբ կամ ապրում եյին պատերազմով և նվաճած
ժողովրդի աշխատանքով ու նրանցից վերցրած հարկով:

Իսկ յերբ մարդիկ սկսեցին պարապել գլխավորապես յեր-
կրագործությամբ, սկսեցին գոհաբերել աստծուն՝ հաց, ձեթ,
գինի. բայց արյունից միանգամից ձեռք չվերցրին: Հին Հռո-
մում Բելլոնայի քրմերը կտրում եյին իրենց ձեռները և ար-
յունը սրսկում կուռքի վրա, իսկ պրովոսլավ բողոքները այժմ ել
ս. Գևորգի տոնին գառ են մորթում և արյունը խաչաձև քսում
յերեխաների ձակատին և տան դռներին:

Սակայն այս արյունալի գոհաբերությանց մնացորդները
հետ հաց, գինի և ձեթ գոհելը գնալով տարածվում ե: Այս
պիտի քաջալերեյին իրենք քահանաները, վորովհետև հավա-
տացյալները խաղաղ գոհաբերությամբ միևնույն ժամանակ մա-
տակարարում եյին քրմերին՝ ցորեն, գինի և ձեթ:

ՄԿՐՏՈՒԹՅՈՒՆ

Բարքերի մեղմանալը մեր նախորդներին աստիճանաբար հեռացնում էր գաղանաբար աբյուսարբու ծեսերից: Մարդկանց սպանելը փոխարինվում է մի քիչ արյուն թողնելով, մատը կտրելով, թլփատելով, աղջիկներին տաճարում կուսուլթյունից զրկելով:

Համարյա թե միաժամանակ անդամներ խեղելու հետ սկսվել է և սուրբ լվացումը, վոր այժմ մկրտություն են անվանում: Այս ծեսը գոյություն ունեւր քրիստոնեությունից շատ առաջ: Որինակ, հրեաների Թալմուդում ասվում է. «Ամեն փոքր, վոր ցանկանում է հրեա դառնալ, պիտի թլաւտվի, իսկ յերբ վերջը լավանա, պիտի ամբողջովին ջրով լվացվի յերեք ռաբբի ներկայությամբ»: Վերջապես, Հովհաննես Մկրտիչն էլ, ըստ ավետարանի ավանդության, մկրտում էր զեռ քրիստոնեության քարոզությունից առաջ:

Հին սկանդինավոցոս ս. գրքի մեջ Ուլինը, պատերազմի աստվածը, պատվիրում է. «Յեթե յես ցանկամ, վոր մարդը չկորչի պատերազմում, յես նրան կարսկեմ ջրով, հենց վոր նա ծնվի»:

Չուրը բոլոր ժողովուրդների մեջ էլ համարվում էր աստվածային, սուրբ, վորովհետև առանց ջրի չի կարող ապրել վոչ մի էյակ: Տաճարների մոտ միշտ ջուր է յեղել: Հեթանոս Հռոմում և հեթանոս Հունաստանում նորածիններին տանում էյին տաճար՝ աղաներին իններորդ օրը, աղջիկներին՝ ութերորդ, և սուրբ անոթների ջրով սրսկում էյին և միևնույն ժամանակ անուն էյին դնում: Շատ ժողովուրդների մեջ նորածինների մազերը խուզում և այրում էյին հենց տաճարում, սեղանի վրա:

Հին ամերիկացի ժողովուրդ ատցեկները պաշտում էյին ջրի աստված՝ յերկրի իշխանին, և քրիստոնեականին շատ նման ծես էյին կատարում, թեև ատցեկները ապրում էյին աշխարհի մյուս ծայրում, ովկիանոսի մյուս կողմը, և այս ծեսը հնարված է քրիստոնեությունից հազար տարի առաջ, մինչև անգամ ավելի առաջ, քան Հունաստանի և Հռոմի հեթանոսների մեջ նրա յերևալը:

Քուրմը վերցնում էր յերեխային, վրան ջուր սրսկում և աղոթք կարդում. «Ով մանուկ, ընդունիր աշխարհի իշխանի ջուրը, սա լվանում է և մաքրում: Թող այս կաթիլները լվանան այն մեղքը, վորը մտավ քո մեջ նախ քան աշխարհի ստեղծագործությունը, և վորը այդ ժամանակից մեղ իր իշխանության մեջ է պահում»:

Հետո յերեխայի վրա ջուր էյին ածում, և ջուրմը ասում էր. «Քու, վոր կարող ես մնասել յերեխային, թե՞ նրան, հեռացիր նրանից: Հեռացիր, վորովհետև այս բուպեյիս նա վերածնվում է մի նոր կյանքի, մաքրվում է ամեն մի կեղտից»:

Կնշանակե, մկրտության ծեսն էլ մի տեսակ գոհաբերության ծես է, վորովհետև մկրտվողը այսպիսի անարյուն ճանապարհով գոհ է բերվում աստծուն, նրան է նվիրվում, և այն աստծու կամ բարի վոգու անունը, վոր դնում էյին մանկան վրա, սրան դարձնում էր նրա ծառան, իսկ աստվածը դառնում էր մանկան հովանավորը:

Մկրտվածը, ի պատիվ այդ աստծուն, պետք է գոհեր ու ընծաներ մատուցաներ նրա տոնին: Այլ խոսքով, նա պիտի կատարեր իր տոնշնորհավորեքը:

Այս ծեսը կատարում են սոքիսության պատճառով նաև քրիստոնյաները, թեև նրանք այլևս չեն հավատում ջրի աստծուն և թլփատություն չեն անում: Ճիշտ է, քրիստոնյաները այս հեթանոսական սովորությունը փոփոխել են և ջրի աստծու տեղ դրել մի նոր աստված, Քրիստոսին, և աղամսի-աստծու տեղ՝ սուրբ հոգուն:

ՀԱՂՈՐԴՈՒԹՅՈՒՆ ԱՍՏԾՈՒ ՄԱՐՄՆՈՎ ՅԵՎ ԱՐՅՈՒՆՈՎ

Վորպեսզի հասկանանք հաղորդության խորհուրդը, վորը քրիստոնեական աստվածապաշտության ամենից գլխավոր ծեսն է, ելի հարկավոր է գիտենալ, թե վորտեղից է ծագել այդ ծեսը: Մենք այժմ գիտենք, վոր հին հեթանոս կրոնները հնարել են այսպիսի հեքյաթներ:

1) աստվածները և վոգիները կարող են ամեն տեսակ մարմին ստանալ — մարդու, կենդանու, քարի, ծառի, ջրի և այլն:

2) աստծուն, նրա ոգնության համար, հարկավոր են գոհեր, իսկ յեթե այդ չլինի, աստված կբարկանա: Ձոները քավում են մարդկանց մեղքերը: Պաշտել աստծուն, կնշանակե՞ տալ նրան ամենալավը.

3) աստվածների և մարդկանց հոգիները (ինչպես և կենդանիների ու թռչունների հոգիները) արյան մեջն են: Ուտել վորեւէ մեկի մարմինը և խմել արյունը — կնշանակե՞ իր հոգուն ավելացնել կերվածի հոգին:

Այս հիշելով, մենք հեշտությամբ կհասկանանք, թե ինչպես նախնիք հասել են քավության գոհերին: Արդեն ասացինք, վոր հեթանոսները, կնքելով իրենց ձեռքը — հեթանոսաբար, իրենց յերեխաներին դրանով ել նվիրում էին իրենց աստծուն Ձեռնադրությունն ել ավելի հաստատում եր այս նվիրումը: Բայց շուտով կնունքի և ձեռնադրության ձեռքի հետ հայտնվեց մի ուրիշ ծես, նման կրոնավորության (աբեղայության): Անդրանիկ տղաներն ու աղջիկները, հագնելով կտրվելով ծնողներից, նվիրվում էին տաճարում աստծու պաշտաման:

Տաճարի քրմերը պահանջում էին պատանիներից ու աղջիկներից վողջախոհ կյանք. յեթե աղջիկը մեղանշում եր, նրան կենդանի (վողջ-վողջ) թաղում էին կամ քարկոծում: Մական քրմերը, վորոշ ժամանակում պատանիներին թլփատելով, կարող էին ընտրել իրենց համար աղջիկներ և խախտել նրանց կուսությունը (կուսությունից զրկել): Հետո տղաներն ել, աղջիկներն ել բաց էին թողնվում զնալ իրենց ծնողների մոտ:

Հրեաները, յերբ դեռ նրանք հեթանոս էին և պաշտում էին Բահաղին և դիցուհի Աշերին, տաճարում սովորաբար պահում էին հարյուրավոր աղջիկներ, վորոնք քրմերի հարձերն էին, և տոներին, սուրբ գիշերը, վաճառում էին ուխտավորներին, ստացած փողով զարդարում էին տաճարը և աստծուն գոհեր անում:

Այս սովորության մնացորդները պահված են հրեից «Ուրբի» (քահանա) անվան մեջ. «Ուրբի» բառը կնշանակե «կուսության»

ծաղիկը քաղող»: Պատանիների նկատմամբ այդ արվում եր թլփատելով, իսկ աղջիկների նկատմամբ՝ ամուսնական գզվանքով: Ավելի ուշ՝ Յերուսաղեմի տաճարում նույնպես կային աղջիկներ, տաճարին նվիրված. նրանց թվումն եր և Մարիամը, Քրիստոսի մայրը, ինչպես պատմում ե այս մասին ավետարանը:

Տաճարում այս կուսածին յերեխաները համարվում էին աստվածների զավակներ: Այսպես եր Յեզիպոսում, Ողբիսի տաճարում, այսպես եր և Հնդկաստանում, Բրահմայի տաճարում, այսպես եր Պարսկաստանի Միտրա աստծու տաճարում, նույնը և հունաց, Հռոմի և հայոց տաճարներում: * Ճիշտ ե, ամեն տեղ տարբեր կերպով, բայց էյսպես միևնույնն եր:

Հավատացյալները քրմերի ազդեցությամբ, վորոնք ուրախ ու հաճույքներով լի կյանք էին անց կացնում, հավատում ու սպասում էին, վոր այս բոլոր կույսերից կհայտնվի մեկը, աստրծու ընտրյալը, և կծնի մեսսիան, իսկական աստվածորդուն: Մեսսիան կհաղթե բոլոր թշնամիներին, թագավոր կդառնա, կնվաճե ամբողջ աշխարհը և իր ժողովուրդին տեր ու գլուխ կդարձնե մյուս ժողովուրդների վրա:

Այսպիսի կույսերից ծնված աստծու վորդիներ, այսպիսի հավատալիքներ ունեցել են բոլոր ժողովուրդները՝ նախ քան քրիստոնեությունը. որինակ, յեզիպոսացոց աստվածորդի Գորուսը, պարսից աստվածորդի Միտրան, հնդկաց աստվածորդի Կրիշնան, հայոց Միհրը: Սրանց մասին մանրամասն կխոսենք հետո, իսկ հիմա անցնենք հաղորդության խորհրդին:

Հին հեթանոսները, հավատալով վոր աստված կարող ե մարդանալ կամ գազանի մարմին աննել, յեկան այն մտքին, վոր յեթե իրենք ուտեն այդ մարդուն կամ կենդանուն և նրա արյունը խմեն, այն ժամանակ աստծու մի մասը մարմնի և արյան հետ կանցնի նրանց մեջ, նրանց առողջ, զորավոր կդարձնե, կպաշտպանե դեից, ցավերից և թշնամիներից: Ուստի Մեքսիկայի հեթանոս ասոցեկները իրենց զլխավոր աստվածներից մինին՝

* Ստրաբոնի վկայությամբ հայոց Անահիտ դիցուհուն հատկապես նվեր էին բերում ազնվականները, նախարարները իրենց աղջիկներին: Տաճարի պաշտոնյաները նրանց կուսությունը առնելուց հետո, մի առժամանակ իրենց յեկամախ ատարկա էին գարձնում, ապա վերադարձնում ծնողներին:

Յկալիսպոկին պաշտելիս այսպես եյին անում. — ընտրում եյին գերիներից ամենագեղեցիկ պատանի, բերում կուռքի մոտ և խոտանում նրան զոհել: Այն ժամանակ Յկալիսպոկը՝ զանազան արարողություններից և աղոթքներից հետո՝ մտնում եր այդ պատանու մարմնի մեջ: Այդ որվանից պատանին հայտարարվում եր աստված, նրան հազցնում եյին աստվածային զգեստներ, թանգագին վոսկեղեն և ակնեղեն զարդերով զուգում, զարդարում, հանձնում նրան աստվածային նշաններ, յերկրպագում նրան, աղոթում և զոհեր մատուցանում: Տաճարին նվեր բերած աղջիկերից չորս ամենից գեղեցիկներին տալիս եյին նրան հարձ: Շատ լավ կերակրում ու խմեցնում եյին նրան, կատարում նրա բոլոր ցանկությունները՝ բացառութեամբ մեկի—ազատութեան: Այսպես նա ամբողջ տարին անց եր կացնում իր որերը խընջուցներով ու իր հարձերի զգվանքով:

Վերջին գիշերը պատանին իր կանանց հետ միասին դուրս եր գալիս քաղաքից: Բայց յերբ հասնում եր վորոշյալ մութ փողոցը, հանդիպում եր սև պատմուճաններ (վերարկուներ) և դիմակներ հագած քրմերի խմբին: Նրանք հարձակվում եյին պատանի-աստծու վրա, խուզում մազերը, նետում սուրբ քարի վրա, կոկորդից բռնելով խեղդում, կուրծքը ճղում և, սիրտը հանելով, նրա արյունը քսում Յկալիսպոկի շրթունքներին, ապա նրա դեռ բախտուն մարմինը սանդուխտներից նետում եյին ցած հավատացյալներին, վորոնք նրան հոշոտում ու լափում եյին:

Այսպես եր հեթանոսների ճաշակվելը, այսինքն հաղորդությունը աստծու հետ, այն ե՛ ուտելով նրա մարմինը և խմելով նրա արյունը:

Նույնն են անում այժմ ել ավստրալիայի վայրենիները՝ պապուանները: Բայց նրանք մարդ չեն սպանում, այլ կենդանի, վորին մինչև սպանելը ամեն տեսակ աստվածային պատվերներ են տալիս, հավատալով, վոր նրա մեջ աստված կա: Առանձին արարողութեամբ նրան սպանելով, վայրենիները նրա արյունը լցնում են մի անոթի մեջ և միսը մաս-մաս անում: Ամեն հավատացյալ ստանում ե մարմնի մի մասը և ուտում աստվածային արյան հետ:

Հաղորդութեան այս ծեսը յեղել ե և հին հրեաների մեջ, վորովհետև նրանք այժմ ել չեն ուտում «տրեֆի» միս,* այլ միայն «կոշերի», այսինքն այնպիսին, յերբ զառը կամ հորթը մորթում ե սոանձին հողևոր անձն, կատարելով զանազան ծեսեր և աղոթքներ, և արյունը մսից շոկում:

Հեզհետե, բարքերի մեղմանալու հետ՝ մարդու և կենդանու մարմնով և արյունով՝ աստծու հետ հաղորդությունն, ի վերջո, դարձել ե հացի ու ջրի, հացի ու գինու հաղորդություն:

Այսպես, հին պարսիկները, Միտրա աստծուն յերկրպագելիս, որհնում եյին հացն ու ջուրը նրա տաճարում, միևնույն ժամանակ բոլոր հավատացյալների վրա խաչի նշան քաշում, արև-աստծու նշանը:

Ուրիշ հին կրոններում սկսեցին խմորից շինել այս կամ այն աստծու պատկերը. սկզբում խմորը շաղախում եյին մարդկային կամ զագանի արյունով: Այս աստվածները կոչվում եյին ուտելու աստվածներ:

Հին պերուկինցի (Սմերիկայում) քրմերը, խմորը շաղախելիս, ձեռները կտրելով, մի քիչ արյուն եյին հանում և լցնում խմորի մեջ: Հետո այդ խմորով հաղորդվում:

Հնդկաստանում, աստվածապաշտութեան ժամանակ, քրմերը վերցնում եյին խմորից թխած աստծու պատկերը, կտոր-կտոր անում, հետո կտորները ժողովրդին բաժանում. հավատացյալները ուտում եյին այս կտորները յերկյուղածութեամբ և աղոթքով, վորի մեջ ասվում եր, վոր նրանք աստծու մարմինը և վոսկորներն են ուտում: Յեթե տանը հիվանդ պատահեր, քրմերը հաղորդությունը տալիս եյին տուն տանել հիվանդների համար:

Հին սկանդինավցիների քրմերը սեղանի վրա որհնում եյին հաց ու գինի: Խորհուրդը կատարում եյին բոբիկ, մաքուր լվացած վոտներով:

Այս հաղորդութեան ծեսը անցել ե քրիստոնյաներին, վորոնք, ուտելով հաց ու գինին, անկեղծ հավատում են, վոր իսկապես Քրիստոսի մարմինն են ուտում և արյունը խմում:

* Տրեֆի միս կոչվում ե մազործի ծախած միսը, իսկ կոշերի միս կոչվում ե ուրբու ձեռքով մորթած կենդանու միսը:

Այդպիսի բարբարոս մի սովորութիւնն՝ ուսել իրենց աս-
արծուն՝ պահվել ե այժմվա կրօններում, թեև ասածու միան
ու արյունը փոխարինված ե հաց ու գինիով: Ահա թե ինչպիսի
վայրենի մի սովորութիւնն ե մեր որերում՝ գիտութեան որե-
րում՝ պահպանում կրօնը, կաշկանդելով միլիոնավոր խավար ու
անկիրթ մարդկանց:

ԱՍՏՎԱԾՈՐԴԻՆԵՐԸ — ՄԵՂՔԵՐ ՔԱՎՈՂՆԵՐ

Ինչպես արդեն հիշատակեցինք, աստվածորդիներ խիստ
շատ եյին: Նրանցից մի քանիսների մասին հիշատակվում ե քրիս-
տոնեութիւնից ել վեց հազար տարի առաջ, մյուսների մասին՝
յերեք հազար տարի, յերրորդների մասին՝ շատ ավելի ուշ՝ քրիս-
տոնեութիւնից հազար տարի առաջ: Այս բոլոր աստվածների
ծնունդն ել վերագրվում ե միշտ զեկտեմբերի 25-ին, յերբ սկսվում
ե որը յերկարել: Այսպես, այդ ժամանակ ծնվել ե Հնդկաց աշխարհի
փրկիչը և մեղքերի քաղիչ Կրիշնան: Յեզիպոսում զեկտեմբե-
րի 25-ին տոնում եյին փրկիչ և մեղքերի քաղիչ Գորուս աս-
ածու, վորդի Ոգիբիսի և անարատ կույս դիցուհի Նեյդի ծնունդը և
այդ դիցուհուն ազոթքների մեջ կոչում եյին յերկնային թագուհի:
Բաբելոնում կար Թամմուզ աստված: Նրան պատվում եյին
իբր աշխարհի փրկիչ և նկարում իբր մոր՝ Իստարի
գրկում:

Հին պարսիկներն ունեյին իրենց անարատ յերկնային թա-
գուհին, վորին նույնպես նկարում եյին մանուկը գրկում: Այս
մանուկը արևի աստվածն եր, և նրա ծնունդը տոնում եյին
զեկտեմբերի 25-ի մոտ: Դա Միտրա աստվածն եր, նույնը և
հայոց Միհրը, վոր կարելի յե թարգմանել փրկիչ: Սակայն հայոց
մեջ Միհրի տոնը կատարում եյին ավելի ուշ, մարտի գիշերա-
հավասարին, վորի ժամանակ խարույկներ եյին վառում և խըն-
ջույքներ սարքում, խարույկի շուրջը պարում ու կրակի վրայով
թռնում:

Հին սկանդինավիացիների ամենամեծ տոնը Փրեյյեր աստծու
(Ոգին ասածու և Փրեյա կույսի վորդու) ծնունդն եր:

Չինացիների փրկիչը և մեղքերի քաղիչը, Բուդդան, ծնվել ե
Շինգ-Շին աստծուց և կույս Մայա մորից: Նրա ծնունդը ծա-
նուցվել ե աշխարհին ամբողջ մի համաստեղութիւնն յերևալով, այդ
աստղերի խումբը կոչվել ե «փրկչական համաստեղութիւնն»:
սա քրիստոնեութիւնից հազար տարի առաջ ե պատահել:

Հին հռոմայեցիք ամեն տարի, զեկտեմբերի 25-ին, տոնում
եյին աստվածների ծնունդը: Ամբողջ յերկրում ման եյին ածում
նորածին աստծու կառքը՝ մանկական որորոցը՝ ազոթքներով:
Այս սովորութիւնը պահվել ե հռոմեական քրիստոնեական յեկե-
ղեցու մեջ, ուր այժմ ման են ածում մանուկ Գրիստոսի ար-
ձանը — Քրիստոսը մտարում:

Քրիստոսի, աստվածորդու, փրկչի ծնունդը նույնպես տո-
նում են զեկտեմբերի 25-ին: Քրիստոս նույնպես ծնվել ե
ս. կույս Մարիամից, այն կույսերից մինը, վորոնք նվիրված
եյին տաճարին և Յեհովա աստծուն: Նրա ծննդյան որը, ինչպես
և Բուդդայի ծննդյան որը, յերևաց մի նոր աստղ:

Դուրս ե գալիս, վոր այս աստվածները ուրիշ բան չեն՝
յեթե վոչ, հեթանոսական արևի աստվածը, վոր ծնվում ե ձմեռվա
կիսին, յերբ շրջում ե «արևը զեպի ամառ, իսկ ձմեռը՝ զեպի
սառնամանիք»: Սկսում են որերը յերկարել, ծնվում ե լույսը
և նրա աստված՝ արևը: Յեվ, հիրավի, Յեզիպոսում փրկիչ Ոգի-
բիսը ձմեռը մեռնում եր. նրան սպանում եր խավարի աստված
Սեթը, և յուրաքանչյուրը գարուն հարութիւնն եր առնում:

Բաբելոնում, յերբ փրկիչ Թամմուզը մեռնում եր, նրա վրա
կոծ եյին անում, նրա վարչամակը ման եյին ածում: Յերեք
որ համարվում եր մեռած, իսկ հետո հարութիւնն եր առնում:

Պարսկաստանում աշխարհի փրկիչ Միտրա աստվածը, իր
վրա բառնալով աշխարհի մեղքերը, յերեք որ պառկում եր զե-
րեզմանում, իսկ յերրորդ որը հարութիւնն առնում, վորի մասին
Միտրայի աշակերտները, վոր զերեզմանի մոտ եյին լինում,
ցնծազին հայտնում եյին հավատացյալներին:

Հեթանոս Հռոմում մեռնում եր Բաքոս աստվածը, բայց
յերրորդ որը նրան հարութիւնն եր տալիս աստվածների հայր
Յուպիտերը:

Հին մեքսիկացիների սուրբ գրքերի ասելով, կար նրանց մի աստված՝ Կվեցալկուանյ, վորը յերկիր իջավ մարդկանց փրկելու համար, բայց մարդիկ նրան չընդունեցին և փայտի խաչի վրա խաչեցին:

Յուդեայի (Մեք.) հին բնակիչներն ունեցին իրենց փրկիչը Բակար անունով: Նա աստուծու և կույս Ջիրիբիրիասի վորդին էր և աստվածային յերրորդության յերկրորդ անձը: Նրան պատկերացնում էին ճիպտոսներով ծեծած (գանահար), վորոնց փշերը խրված էին մարմնի մեջ: Նրան մեխել են (գամել) փայտյա խաչին. մեռած մնացել է յերեք օր, հետո հարություն և առել և յերկինք համբարձել:

Փրկչի տանջանքների մասին յեղած այս հեթանոսական պատմվածքները ամբողջովին անցել է քրիստոնեության:

Նա մեզ ասում է նախկին անգթությունների և մարդկային զոհերի մասին, յերբ մարդուն աստված էին հռչակում, նրան զոհում էին աշխարհի մեղքերի համար, իսկ հետո ուտում էին նրա մարմինը և խմում արյունը:

Այսպես, մարդկային ագիտությունը և անգթությունը թեև անհայտացել էր, բայց նրանց հետքերը մինչև մեր օրերը մնացել էին քրիստոնեական կրոնի մեջ, վորը միայն փոփոխումն է հին հեթանոսական հավատալիքների, վորոնք արևը աստված էին համարում, իսկ խավարը՝ դև:

Հենց աստվածների անունները այդ են հաստատում: Սաբա-ովթ աստուծուն և Քրիստոսին անվանում են լույս, լուսո աստված. «լույս ի լուսո, առաջին լույս» Քրիստոսին՝ «արեգակն արդար» թյան», իսկ դևին՝ «իշխան խավարի»:

Ուստի քահանաների կոչը՝ «առեք կերեք, այս է մարմինն իմ, արբեք ի սմանե ամենեքյան, այս է արյունն իմ» մեզ հիշեցնում է այն ժամանակները, յերբ մարդիկ սպանում էին մարդկանց, հոշոտում էին դեռ դողողուն մարմինը, ուտելով նրա մասնիկները, խմում էին իրենց զոհի տաք արյունը «ի թողություն մեղաց» և աստուծու հետ հաղորդվելու համար:

ԿՐՈՆԸ ՅԵՎ ԳԻՏՈՒԹՅՈՒՆԸ

Այսպիսով մենք բավական մանրամասն ծանոթացանք բոլոր գլխավոր կրոններին, իսկ դրանք շատ են: Բացի այդ կրոններից, կան դեռ շատ, ել ավելի անմիտ, անգութ և մարդկանց համար ել ավելի վնասակար կրոններ: Այս բոլորը միասին կաշկանդում են մարդկային միտքը և արգելում խավարը փարատելուն, վորովհետև յուրաքանչյուր հավատ համարում է, թե ինքը ճանաչում է ճշմարտությունը լրիվ և այլևս վոչինչ չի մնացել մեկին իմանալու: Հավատա ամեն բանի, հնազանդիք թո հոգևոր հայրերին, նվերներ տուր տաճարին, ընծաներ բեր սրբազնագործ պաշտոնյաներին և չհամրձակվես դատել:

Ուստի ամեն կրոն, ամբանալով ժողովրդի մեջ և մանավանդ դառնալով պետական կրոն, վոչնչացնում է բոլորին և բոլորը, յեթե չեն ճանաչում նրան: Անհավատներին և հերե-տիկոսներին մահվան պատիժ էին տալիս. այրում էին խարույկի վրա, վայրի գազանների առաջ գցում, խեղդում, կախում:

Այսպես էին վարվում հոռմայեցի քրմերը, հեթանոսները, յերբ առաջին անգամ յերևաց քրիստոնեական կրոնը:

Այսպես սկսեցին վարվել քրիստոնյա յեպիսկոպոսները, յերբ քրիստոնեությունը դարձավ պետական կրոն: Իտալիայում և Իսպանիայում տիրող հավատը միջին դարերում — հոռմա-կաթոլի-կական հավատն էր, և անհանուն Քրիստոսի, ամեն տարի խա-րույկների վրա էին այրում այն մարդկանց, վորոնք այլ կերպ էին մտածում, քան կաթոլիկ յեկեղեցին:

Բացի սովորական մարդկանցից, կաթոլիկները վողջ-վողջ այրում էին նշանավոր գիտնականներին: Այրեցին Ջիորդանո Բրունոյին, վոր ուսումնասիրում էր յերկնային լուսատու-ները, հալածվեցին և տանջանքի մատնվեցին գիտնական-ներ՝ Կոպերնիկոսը և Գալիլեյը, վորոնք ապացուցում էին, վոր յերկիրը գունդ է, վոր նա շարժվում է արևի շուրջը, իսկ լու-սինը՝ յերկրի շուրջը: Հայտնի բժիշկ Սերվետոն առաջինը գտավ, վոր արյունը շարժվում է մարդու մարմնի մեջ, սրտից դեպի

թոքերը, և հակառակը, բայց սուրբ յեկեղեցին վճռեց, վոր այդպես չե, և վողջ-վողջ այրեցին Սերվետին խարույկի վրա:

Թուրքերը՝ ի հաճույս իրենց ալլահին՝ բոլոր անհավատներին մորթում եյին, սկսած ծերունիներից մինչև յերեխաները, իսկ կանայք տարվում եյին հարեմ իրանց գվարձության համար:

Նախկին Ռուսաստանում յեկեղեցին, հիմնվելով թագավորների վրա, նույնպես հալածում եր հերետիկոսներին և հերձվածողներին: Հովհաննես յերբորդի ժամանակ, որինակ, Նովգորոգում վոչնչացրին ստրիգոլնիկների աղանդին պատկանողների մինչև վերջին մարդը: Մինչև հեղափոխությունը Ռուսաստանում հալածում եյին հնածեսներին, իսկ յեկեղեցին քննադատողներին բանտ եյին նստեցնում:

Ռուսաստանում ել յեղել են գիտության գոհեր: Հովհաննես Անդրի որով, մոտ հինգ հարյուր տարի առաջ, Մոսկվայի մի վարպետ հնարել եր թռչող մեքենա, ինքնաթիռ, առանց շարժիչի: Նրա սավառնակը թռչում եր հողմի ուղղությամբ և կառավարվում եր թևերով և դեկով. շինված եր փայտից: Թագավորը հրամայեց ցույց տալ, թե ինչպես ե թռչում: Վարպետը բարձրացավ Կրեմլի աշտարակի վրա և, սպասելով հարմար հողմի, թռավ: Այն ժամանակ թագավորը և բոյարների ու յեպիսկոպոսների խորհուրդը, տգետ մարդիկ, վճռեցին, վոր աստված թույլ ե տվել թռչել միայն թռչուններին և միջատներին, և վոչ թե մարդուն: Յեթե մարդը սկսել ե թռչել, կնշանակե՝ նրան ոգնում ե դեր:

Մեքենան այրեցին, իսկ վարպետի գլուխը կտրեցին. այսպես ել այդ գործը վոչնչացավ: Հետաքրքիր ե, ինչ սարսափով կրոնվեր թագավորական խորհուրդը, յերբ տեսներ այսորվազնացքները, շոգենավները, ջրասույզ նավերը և սավառնակները: Նրանք անշուշտ կորոշեյին, վոր հասել ե աշխարհի վերջը, քանի վոր թռչում են, լողում են, գնում են՝ ասածու պես, դևի պես:

Հայոց յեկեղեցին ել X դարում խիստ հալածանք հանեց թոնդրակեցի աղանդավորների դեմ, վորոնք մերժում եյին յեկեղեցու նվիրապետությունը, յեկեղեցու բոլոր խորհուրդները, հանդերձյալ կյանքը, հոգու անմահությունը, վոչ մեղք,

ոչ ել մեղքի համար պատիժ: Աղանդավորների առաջնորդների ակամները աղվեսաղբոջմով դողեցին, նրանց գյուղերն ու ալվածքները այրեցին ու ավերեցին. ահա այսպես, հրով ու սրով, երջ դրին այս շարժման:

Բայց գիտությունը, չնայած վոր յեկեղեցու հայրերը ամենայլում նրան խանդարում եյին, գիտնականներին սպանում, սյնուամենայնիվ հաղթեց և լուսավորեց մեր խավար կյանքը—և՛ ուսմամբ և՛ իր բոլոր հրաշքներով—ելեքտրական լույս, հեռագիր, լանազան մեքենաներ, նույնիսկ ծերերին յերիտասարդացնելը: Այն բժիշկների մոտ, վորոնց նմաններին առաջ խարույկի վրա սյրում եյին, ինչպես սատանայի արբանյակները, այժմ բժշկվում են թե քահանաները, թե ավագ-յերեցները և թե աբեղաները: Հիվանդությունները այժմ հալածում են վոչ թե աղոթքով և հաղորդությամբ, այլ դեղերով:

Այսպես հաղթեց գիտությունը խավար նախապաշարմունքին, մերկացրեց բոլոր կրոնների ստությունը, հիմարությունն ու տիամարությունը և մարդկային մտքին ավեց նոր կերակուր՝ ուսում: Գիտությունը և աշխատանքը իրար հետ դաշնակցած, վերաջինում և բարվոքում են վոչ միայն մարդկային ամբողջ կյանքը, այլ և մարդուն իրեն փոփոխում են դեպի լավը, փոփոխում են յերկիրը, անապատները դարձնում են ծաղկապսակ պարտեզներ, ջուր հանելով այնտեղ, ուր չկար այն: Գիտությունը և աշխատանքը մարդ-զազանին դարձրել են յերկրի իշխանը, իսկ այսօր հաղթում են նույնիսկ ծերության:

Ձանազան իշխաններ և թագավորներ ստեղծել են իրենց համար ստրուկներ, իսկ յեկեղեցին մտացածին աստվածների անունով բոլոր հավատացյալներին իրեն ստրուկ ե դարձրել: Յեվ ահա հեղափոխությունը, ազատելով ստրուկներին իրենց տերերից, մեզ հնարավորություն ե տալիս ազատվել կրոնի ստրկությունից, տգիտության ստրկությունից:

Ուստի ամեն մարդ ամենից առաջ պետք ե սովորի, հիշելով, վոր ուսումը լույս ե, իսկ տգիտությունը՝ խավար:

Թոքերը, և հակառակը, բայց սուրբ յեկեղեցին վճռեց, վոր այդպես չէ, և վորջ-վորջ այրեցին Սերվետին խարույկի վրա:

Թուրքերը՝ ի հաճույս իրենց ալլահին՝ բոլոր անհավատներին մորթում էին, սկսած ծերունիներից մինչև յերեսաները, իսկ կանայք տարվում էին հարեմ իրանց գվարձության համար:

Նախկին Ռուսաստանում յեկեղեցին, հիմնվելով թագավորների վրա, նույնպես հալածում էր հերետիկոսներին և հերձվածողներին: Հովհաննես յերրորդի ժամանակ, որչնակ, Նովգորոզում վոչնչացրին ստրիգունիկների աղանդին պատկանողների մինչև վերջին մարդը: Մինչև հեղափոխությունը Ռուսաստանում հալածում էին հնածեսներին, իսկ յեկեղեցին քննադատողներին բանտ էին նստեցնում:

Ռուսաստանում էլ յեղել են գիտության գոհեր: Հովհաննես Ահեղի որով, մոտ հինգ հարյուր տարի առաջ, Մոսկվայի մի վարպետ հնարել էր թռչող մեքենա, ինքնաթիռ, առանց շարժչի: Նրա սավառնակը թռչում էր հողմի ուղղությամբ և կառավարվում էր թևերով և դեկով. շինված էր փայտից: Թագավորը հրամայեց ցույց տալ, թե ինչպես է թռչում: Վարպետը բարձրացավ կրեմլի աշտարակի վրա և, սպասելով հարմար հողմի, թռավ: Այն ժամանակ թագավորը և բոյարների ու յեպիսկոպոսների խորհուրդը, տգետ մարդիկ, վճռեցին, վոր աստված թույլ է տվել թռչել միայն թռչուններին և միջատներին, և վոչ թե մարդուն: Յեթե մարդը սկսել է թռչել, կնշանակե՝ նրան ոգնում է դեր:

Մեքենան այրեցին, իսկ վարպետի գլուխը կտրեցին. այսպես էլ այդ գործը վոչնչացավ: Հետաքրքիր է, ինչ սարսափով կրոնիկներ թագավորական խորհուրդը, յերբ տեսներ այսորվա գնացքները, շոգենավները, ջրասույզ նավերը և սավառնակները: Նրանք անշուշտ կորոշեցին, վոր հասել է աշխարհի վերջը, քանի վոր թռչում են, լողում են, գնում են՝ ասածու պես, դևի պես:

Հայոց յեկեղեցին էլ X դարում խիստ հալածանք հանեց թոնդրակեցի աղանդավորների դեմ, վորոնք մերժում էին յեկեղեցու նվիրապետությունը, յեկեղեցու բոլոր խորհուրդները, հանդերձյալ կյանքը, հոգու անամնոությունը, վոչ մեղք,

վոչ էլ մեղքի համար պատիժ: Աղանդավորների առաջնորդների ճակատները աղվեսադրոշմով դաղեցին, նրանց գյուղերն ու կալվածքները այրեցին ու ավերեցին. ահա այսպես, հրով ու սրով, վերջ դրին այս շարժման:

Բայց գիտությունը, չնայած վոր յեկեղեցու հայրերը ամեն քայլում նրան խանդարում էին, գիտնականներին սպանում, այնուամենայնիվ հաղթեց և լուսավորեց մեր խավար կյանքը—և՛ ուսմամբ և՛ իր բոլոր հրաշքներով— էլեքարական լույս, հեռագիր, դանազան մեքենաներ, նույնիսկ ծերերին յերիտասարդացնելը: Այն բժիշկների մոտ, վորոնց նմաններին առաջ խարույկի վրա այրում էին, ինչպես սատանայի արբանյակների, այժմ բժշկվում են թե քահանաները, թե ավագ-յերեցները և թե աբեղաները: Հիվանդությունները այժմ հալածում են վոչ թե աղթքով և հաղորդությամբ, այլ դեղերով:

Այսպես հաղթեց գիտությունը խավար նախապաշարմունքին, մերկացրեց բոլոր կրոնների ստությունը, հիմարությունն ու տխմարությունը և մարդկային մտքին ավեց նոր կերակուր՝ ուսում: Գիտությունը և աշխատանքը իրար հետ դաշնակցած, վերաջինում և բարվոքում են վոչ միայն մարդկային ամբողջ կյանքը, այլ և մարդուն իրեն փոփոխում են դեպի լավը, փոփոխում են յերկիրը, անապատները դարձնում են ծաղկապսակ պարտեզներ, ջուր հանելով այնտեղ, ուր չկար այն: Գիտությունը և աշխատանքը մարդ-գազանին դարձրել են յերկրի իշխանը, իսկ այսօր հաղթում են նույնիսկ ծերության:

Չանազան իշխաններ և թագավորներ ստեղծել են իրենց համար սարուկներ, իսկ յեկեղեցին մտացածին աստվածների անունով բոլոր հավատացյալներին իրեն ստրուկ է դարձրել: Յե՛վ ահա հեղափոխությունը, ազատելով ստրուկներին իրենց տերերից, մեզ հնարավորություն է տալիս ազատվել կրոնի ստրկությունից, ազիտության ստրկությունից:

Ուստի ամեն մարդ ամենից առաջ պետք է սովորի, հիշելով, վոր ուսումը լույս է, իսկ ազիտությունը՝ խավար:

ԼՈՒՅՍ ՏԵՍԱԾ ԳՐՔԵՐԻՑ ՊԱՀԵՍՏՈՒՄ ԿԱՆ
ՀԵՏԵՎՅԱԼՆԵՐԸ

ԲՈՎԱՆԴԱԿՈՒԹՅՈՒՆ

Վինաբանությունն նշանակի հավասի մասին	եջ 5
Ինչպես հայտնվեցին ասվածներն ու դեվերը	10
Ինչպես հայտնվեցին մարդանման ասվածները	30
Զանազան հավասների խորհուրդներն ու ծեսերը	35
Հիշատակ մեռելոց, բազում յեվ զոհաբերություն, դժոխք յեվ դրախտ	37
Ասվածների յեվ դեվերի խաբեությունները՝ քուրերի բույսվությունը	47
Ասվածային խորհուրդները (գաղսնիքները) յեվ զոհերը	49
Մկրտություն	58
Հաղորդություն ասծու մարմնով յեվ արյունով	59
Ասվածորդիները — մեղքեր քավողներ	64
Կրոնը յեվ գիտությունը	67

Սոցիալիզմի ուղին,—Ն. ԲՈՒՆԱՐԻՆ	1 n. 25 կ.
Ս.գգային Հարց,—Ի. ՄՍԱԼԻՆ	1 n. 60 »
Գյուղացիական Հարց,—Ի. ՄՍԱԼԻՆ	50 »
Լեհիւն.— Պատգամներ ժողովրդ. լուսավորության մասին	20 »
Լեհիւն.— Պատգամներ յերիսասարդության	15 »
Համ. Կովկասի (բ) պատմությունը,—Վ. ՎՈՒՍԵՎԻՉ . . . 1 n.	50 »
Ոպպոզիցիոն հոսանքները Համ. Կով. Կուս. (բ) ներսում	20 »
Բոլշեվիկների կուսակցության 1917 թվին,—	
ՅԵՄ. ՅԱՐՈՍԼԱՎՍԻՑ	85 »
Ինչ յվեց Հոկտեմբերը բանվորներին,—Մ. ՏՈՄՍԿԻՑ . . .	20 »
1905 թ. մեր Ի-ին բանվորա-գյուղացիական հեղափոխու-	
թյունը,—Ի. ՖԼԵՐՈՎՍԿԻՑ	70 »
Քաղաքական բռնարան,—կազմեց Վ. ԱԲՐԱՄՅԱՆ (656 էջ) 2 n.	—
Պատմական մատերիալիզմի այբուբենը	80 »
Պայքարի յեվ շինարարության 10 տարի,—ՆՈՎԱԿՈՎՍԿԻՑ	70 »
«Ի. ՄՍԱԼԻՆ» (համառ. կենսագր.)	7 »
Ինչպես աշխուժացնել գյուղխորհուրդները,—Զ. ԼԱՎՐԵՆՏՅԵՎ	30 »
Պատերազմ չենք ուզում, բայց դիմադրելու պատրաստ ենք .	10 »
Ինչով է ուժեղ կարմիր բանակը,—ԶՈՐԻՆ	15 »
ՄԵ, ողական ձեռնարկ (ուսուցիչների համար)	70 »
Նոր-դպրոցի հանապարհին (ժողովածու, 480 էջ) . . . 2 n.	—
Հասարակագիտությունը Ի-ին ասիականի դպրոցում,—	65 »
Գեղջկուհին յեվ յերեխաները,	25 »
Տգիտությունը յեվ սնահավասությունը,—Վ. ԳՄԻՏՐԻՑԵՎ	15 »
Ինչպես է սարքված սիյեզերը,—Գ. ԳՐԱՎԵ (նկարագ.)	50 »
Արեվը, նրա վորդիները յեվ բռնները,—Բ. ՍԵՄԵՅԿԻՆ (նկ.)	40 »
Ինչպես է առաջացել յեվ զարգացել կյանքը յերկրի վրա,	50 »
Մարդու յեվ կենդանիների ծագումը,—Գ. ԱԳՈՒ (նկ.) .	35 »

Մարդ-մեքենա,—Մ. ԳՐԵՄՅԱՅԿԻ (նկարագարդ)	50 »
Մարդու անսեսանելի բռնամիներն ու բարեկամները,—	20 »
Վորոս, կայծակ, ելեհրակահանություն,—ԳՐԵՄՅԱՅԿԻ (նկ.)	40 »
Պատանի Պիոներ (ժողովածու, նկարագարդ)	60 »
Պիոներ, հետեյիւր Լենինի պատգամներին	20 »
Հոկտեմբերը (համառ. պատմ.)	10 »
Մեր ավագ յեղբայրները—Կույրերիսականները	33 »

ՄԱՆԿԱԿԱՆ ՊԱՏԿԵՐՍԶԱՐԴ ԳՐԲՈՒՅԿՆԵՐ, 25 ամուսն
 ԳԵՂԱՐՉԵՍՏԱԿԱՆ ՊԱՏՄՎԱԾՔՆԵՐ, 18 ամուսն
 ԳՅՈՒՂԱՅԻԱԿԱՆ ԳՐԲՈՒՅԿՆԵՐ, 8 ամուսն
 ԱՌՈՂՋԱՊԱՀԱԿԱՆ ԳՐԲՈՒՅԿՆԵՐ, 6 ամուսն
 ԴՊՐՈՅԱԿԱՆ ԶԱՆՍԶԱՆ ՊԻՏՈՒՅՔՆԵՐ (հայերեն տեքստով) յեղ ալլե:

ՄՍՄՈՒԼԻ ՏԱԿ ԵՆ ՅԵՎ ՇՈՒՏՈՎ ԼՈՒՅՍ ԿՏԵՄՆԵՆ

Հեռագիր, հեռախոս, ռադիո (նկարագարդ)
 Կրոնների ծագումը (նկ.) (մասսայական):
 Ռազի որեր,—Ն. ՈԼԵՅՆԿՈՎ
 Պայքար աջ վստեղի յեղ հառաջդրականության դեմ:
 Քաղաքագիտության դասագիրք (կոմս. ֆադաբային դպր. համար):
 (այս գիրքը առաջիկա 1928—29 ուսումն. տար. համար է. I-ին
 յեղ II պրակները լույս են տեսել, իսկ III պրակը մամուլի տակ է):

ՀԱՆՁՆՎԱԾ Ե ՏՊԱԳՐՈՒԹՅԱՆ

Վ. Ի. ԼԵՆԻՆ. — 1) «Հողովածներ 1914 — 18 թ. թ. պատերազմի մա-
 սին», 2) «Ի՞նչ անել», 3) «Քայլ առաջ, յեղու ֆայլ յես»
 (ընդամենը 40 մամուլ):

Պահանջեցեք մեր լրիվ գրացուցակը, վոր ուղարկվում է ձեր:

1005

« Ազգային գրադարան

NL0157137

Валерий Язвницкий
**О боге
и
богослужении**
(Происхождение разных вер)

На армянском языке
(с переработкой)

ЦЕНТРАЛЬНОЕ ИЗДАТЕЛЬСТВО НАРОДОВ С. С. С. Р.
Москва, центр, Никольская, 10.